

ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет психології, історії та соціології
Кафедра історії України та методики викладання
Кафедра всесвітньої історії та історіографії

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК 3

**МАТЕРІАЛИ
ХІ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ**

13 травня 2015 року

Херсон
2014 – 2015 навчальний рік

УДК: 94(063)
ББК 63.3

Обговорено на засіданні кафедри історії України та методики викладання
(протокол № 11 від 01.06.2015)

Розглянуто Науково-методичною радою факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету
(протокол № 12 від 15.06.2015)

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету
(протокол № 11 від 15.06.2015)

Рецензенти: **Сусоров В.Д.**, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України та культури професійного спілкування Херсонського національного технічного університету

Додонова Г.В., к.і.н., доцент кафедри суспільних наук Херсонської філії Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова

Проблеми регіональної історії України: Матеріали XI науково-практичної конференції молодих істориків / Редкол.: к.і.н., доц. Л. О. Цибуленко (голова), к.і.н., доц. Н.М.Кузовова (відп. ред.) та ін. – Випуск 3. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2015. – 76 с.

У збірнику вміщено матеріали XI наукової конференції молодих істориків – студентів факультету психології, історії та соціології, що відбулася 13 травня 2015 року в Херсонському державному університеті. Збірник висвітлює актуальні питання регіональної історії. Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів вищої школи.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. В.М.Андрєєв; к.і.н., доц. А.В.Батенко; д.і.н., проф. С.Г.Водотика; к.і.н., доц. Н.М.Кузовова (відп. ред.), к.і.н., доц. Куценко Ю.Ю., к.і.н., доц. В.Я.Павленко; к.і.н., доц. Г.В.Цибуленко; к.і.н., доц. Л.О.Цибуленко (голова).

ЗМІСТ

Береза Ю.О., Куценко Ю.Ю. (наук. кер.)

Наталія Кобринська – основоположниця українського фемінізму 4

Михайличенко Т.Ю., Цибуленко Л.О. (наук. кер.)

Працевлаштування молоді Херсонщини в контексті державної політики зайнятості населення в другій половині ХХ ст. 12

Сальник Ю.В., Цибуленко Л.О. (наук. кер.)

Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Херсоні у 1920-ті – першій половині 1930-х рр. ХХ ст..... 21

Семенченко А.О., Цибуленко Л.О. (наук. кер.)

Організаційний етап ліквідації неписьменності на Херсонщині..... 30

Спільна О.В., Цибуленко О.В. (наук. кер.)

Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у 1940-1950-х роках в Україні (за матеріалами Херсонщини) 41

Твердовський А., Цибуленко Л.О. (наук. кер.)

Види і форми соціальної допомоги населенню у 1920-х рр. (за матеріалами держархіву Херсонської області)..... 50

Трофімов Р.В., Цибуленко Г.В. (наук. кер.)

Територіальні радянські республіки: історичний досвід регіонального автономізму і сепаратизму..... 60

Щадей М.М., Кузовова Н.М. (наук. кер.)

«Весна народів» 1848-1849 рр. та українське національне відродження на західноукраїнських землях..... 68

УДК 94 (477): 396

**Ю.О.Береза,
науковий керівник –
к.і.н., доцент Ю.Ю.Куценко**

НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА – ОСНОВОПОЛОЖНИЦЯ УКРАЇНСЬКОГО ФЕМІНІЗМУ

Досліджено умови та причини виникнення жіночого руху в Україні кінця ХІХ ст. Висвітлено основні ідеї Н.Кобринської щодо питання рівності жінок.

Ключові слова: український жіночий рух, жіноче питання, жіноча самоорганізація.

В історії кожної країни є постаті, які здатні піти наперекір уявленням свого часу, терпіти поневіряння за свою ідею, не сподіваючись на вдячність. Саме такі особи є тими рушіями прогресу, що змінюють суспільні традиції.

В 2015 р. виповнюється 155 років з дня народження визначної постаті в українській історії – Кобринської Наталії Іванівни (1855—1920), письменниці, громадської діячки та організаторки жіночого руху

на території України. Вона ввійшла в історію як засновниця в Галичині першої жіночої організації – Товариства руських жінок. До появи Наталії Кобринської на теренах України не було жодної жінки, яка б сповідувала фемінізм у чистому вигляді та намагалась організувати рух саме за рівність статей.

Дослідження даної проблеми знайшли своє відображення в працях М.Богачевської-Хом'як [1],

І.Ворчакової [2], О.Маланчук-Рибак [3], Л.Смоляр [4] та ін. Вони акцентують увагу на проблемі «жінка – суспільство», розвитку національно-патріотичної ідеології та суспільній практиці жіночого руху на західноукраїнських землях на зламі ХІХ–ХХ ст. Однак, необхідним є дослідження громадсько-політичного аспекту жіночого руху на теренах Східної Галичини.

Метою даної статті є аналіз проблем ідейного становлення, цілей та організаційних засад українського жіночого руху на тлі політичної системи на західноукраїнських землях кінця ХІХ ст.

Н. Кобринська стояла біля витоків українського жіночого руху, який був позитивно націлений не на руйнування, а на будівництво і творчість. Відразу після заснування Товариства Наталія Кобринська починає роботу над підготовкою друкованого органу. Вдалося налагодити співпрацю з українками на теренах Російської імперії — 1887 року Н.Кобринська разом з Оленою Пчілкою (1849 – 1930) видала спільний альманах українок обабіч р. Збруч (притока Дністра; по ній проходив тогочасний кордон між Російською імперією та Австро-Угорщиною) — «Перший вінок». Книга ввійшла в українську історію як перша жіноча збірка і заклала основи розвитку жіночих часописів, які редагували і видавали самі жінки [2].

У «Першому вінку» центральне місце належить публіцистичним статтям Наталії Кобринської «Про рух жіночий в новіших часах», «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах», «Замужня жінка середньої верстви» і «Про первісну ціль Товариства руських жінок в Станіславові». У феміністичних памфлетах «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах» вона торкається літературних справ. Її тут цікавить роль жінки-письменниці в культурному і інтелектуальному житті. Вона перелічує всі здобутки в різних ділянках галицьких жінок-авторів, які у 80-х роках ХІХ ст. були ще не дуже великими, зводячись переважно до збирання етнографічних матеріалів про народне життя. Н.Кобринська закликає їх до

просвітительської роботи по селах, у читальнях, до участі в політичних маніфестаціях і боротьбі за справедливіші соціальні обставини життя жінок як з народу, так і з середнього класу [2].

Літературний доробок Наталії Кобринської з ідейного боку є втіленням феміністичної ідеології. Її пункти цілком прості і власне ті ж самі (за винятком останнього), що й у її західних колег. Отже, по-перше, – жінка передусім людина, котра має право на незалежне матеріальне становище, працю, освіту і участь у виборах; по-друге, – суспільна роль її не має зводитися тільки до ролі матері, виховательки дітей і покірної рабині спочатку батьків, а потім чоловіка; по-третє, – жінка має право любити і виходити заміж не з веління батьків чи їхнього економічного розрахунку; по-четверте – жінка може і мусить бути повноправним учасником у національній боротьбі і в справі просвітянській – у вихованні народу [2].

Н.Кобринська переконувала, що «нехить, поперта хмарою вікових тяжчих пересудів», тобто соціальні стереотипи підмінюють і маніпулюють значення жіночої справи, що повинна розвиватись одночасно й у взаємозв'язку з іншими культурними справами. Вона наголошує на необхідності досягнення жінками рівних з чоловіками прав в економічно-виробничій сфері та звільнення їх від економічної залежності. Н.Кобринська доводить хибність поділу радикалами жіночого питання на «буржуазне» й «робітниче», що відображає прагнення жінок у здобутті для себе нових галузей праці й підвищення заробітної платні в уже здобутих [5, с. 1].

Наталя Кобринська сподівалася, що чоловіки будуть підтримувати автономний жіночий рух без зайвого втручання в його розвиток. Чоловіки натомість вважали, що їхнє знання, практика та досвід підсилюватимуть жіночий рух. Тобто чоловіки, активні в політичному русі Галичини, дотримувалися думки, що їхній досвід у політиці та громадському житті підготував їх краще розуміти потреби жінок, ніж самі жінки [3, с. 34].

Вважаючи петицію австрійського віча про допущення жінок до вищої освіти проявом солідаризації із чеськими та німецькими жінками Австро-Угорщини, Н.Кобринська доводить, що жіноче питання має всезагальний характер і «не ставиться так, щоби числитись з одною верствою, а коли говориться в нім про стан середній, пояснюються усі його недогідності, як також підноситься факт, що з середньої верстви найбільше виходить жінок, котрі домагаються вищих шкіл і університетів» [5, с. 6]. Саме представниці цієї верстви найактивніше домагаються права допуску до тих галузей праці, куди не залучено жінок, хоча ініціаторами жіночого руху, на думку дослідниці, виступають жінки робітничої верстви. Н.Кобринська наголошує на практичній стороні освітніх домагань жінок, адже саме здобуття фахової освіти забезпечить їм самостійний заробіток впродовж життя.

Наталія Іванівна доводить необхідність боротьби за допуск жінок до навчання в університетах та освоєння нових галузей праці. На думку організаторки жіночого руху, саме це є передумовою, щоб урівняти чоловічу та жіночу працю, включивши її в сферу дії правових та соціально-економічних гарантій. Основне завдання жіночого руху Н.Кобринська вбачає в розширенні освітніх можливостей жіноцтва, що забезпечить їм ширшу фахову реалізацію, котру «можна вважати лиш другою фазою їх питання» [5, с. 10].

Аналізуючи еволюційний поступ людства, визначальною підставою соціальних реформ Н.Кобринська вважає спільність інтересів, що об'єднує певні групи людей і не допускає знехтування прагнень однієї верстви на користь іншої. Вона засуджує класовий підхід до трактування освітніх прагнень українського жіноцтва і зауважує, що «жінка, котра домагається такої праці, як мужчина повинна її здобувати таким самим трудом, тож і студентка не менше працює від робітниці маскулярної праці ...» [5, с. 11].

Проявами жіночої самоорганізації, на думку Н.Кобринської, спочатку є товариства філантропічного характеру, що свідчать про патологічні зміни в розвитку суспільства. Проте згодом постають товариства, що мають на меті розширення освітніх і професійних можливостей жіноцтва. Відслідковуючи становлення жіночих організацій в ряді європейських країн (Німеччині, Австрії, Франції, Італії та Бельгії), Н.Кобринська переконує в потребі подальшої боротьби за впровадження принципу рівної оплати за рівну працю, необхідності формування почуття жіночої солідарності та перевагах праці в громаді. Вона настоює на тому, що «справа жіноча мусить розвиватись рівнобіжно з іншими соціальними справами», а «причиною початку і кінцем розв'язки жіночого питання є щораз сильніші прояви форми колективної» [5, с. 35], тобто об'єднання зусиль задля реалізації ідей національного і жіночого визволення.

Н.Кобринська акцентує на практичній складовій жіночої самоорганізації і рішуче спростовує закиди щодо непрактичності жіночого руху. Ще з часу заснування Товариства руських жінок було сформульовано ряд завдань, що свідчили про його суспільну корисність. Нею обґрунтована доцільність дошкільної освіти в формі охоронок. Їх суспільна затребуваність впливає із зростання позахатньої праці жінок та необхідності протидії опоячненню. Н.Кобринська закликає до створення широкої мережі українських дитячих закладів і доводить, що не дивлячись на фінансово несприятливі для них умови «річ цілком нереальна, не оперта на дійсних правдивих потребах при найбільших фондах довго не удержиться, на се мусять складатися ще інші умови, а уміти використати ті умови буде завжди остаточною ціллю усіх реформ суспільного ладу» [5, с. 31].

Не залишає поза своєю увагою Наталя Кобринська народовців, які двигуном національної свідомості вважають жінку-матір із знанням своєї мови та історії,

для якої освіта не є обов'язковою. На думку дослідниці, суспільна користь таких жінок є вкрай сумнівною. Вона стверджувала, що обмеженість жіночих соціальних ролей родиною та материнством є наслідком впливу польської аристократії, а відсоток освічених українок не надто низький, зважаючи на несприятливі для навчання економічні обставини. Критикуючи конформістський характер угоди 1890 р. як позиції «вижидання ласки згори», Н.Кобринська таврує панівну систему виховання, що обмежує можливості самореалізації жінок і переконує, що «економічна тіснота викликає питання жіноче і шукає дороги, щоб вийти з дотеперішнього невігідного становища жінки в родині» [5, с. 25].

Як організаторка жіночого руху в Галичині, Н.Кобринська відстоює необхідність створення жіночих організацій і рішуче відкидає закиди соціал-демократів та «молодих» радикалів, які виступали за створення «спільних організацій з мужчинами на підставі комплетної рівності». Обґрунтовуючи доцільність жіночої самоорганізації, вона наголошує, що «всілякі сполучення сил, тобто будь-яка організація, може лиш виступати там, де задля того проявилась потреба, де виступають потому конечні реальні причини, переломити і перебороти які заслаба одиниця» [5, с. 12-13].

На думку Н.Кобринської, нехтування представниками нової ери потреб жіночої освіти свідчить про недалекоглядність у розумінні національного питання, адже «піднесення рівня жіночої просвіти скорше доконається живим стремлінням на дорозі неповздержаного людського розвою, як консервацією становища жінки в родині» [5, с. 25]. Вона наполегливо переконувала, що позитивне вирішення проблем жіноцтва сприятиме насамперед національно-культурному розвитку, оскільки «немає факту в історії, щоб якийсь народ відродився таким способом, щоб йому давали те, чого він сам не здобуває собі» [5, с.26].

Аналізуючи розгортання жіночого руху та ставлення до нього галицького суспільства, основними перешкодами суспільно-політичної інтеграції жінок Н.Кобринська поряд із «загальними і котерійними* пересудами» вважала «наші політично партійні незгоди, котрі хотіли б використати жіноцтво лиш для своїх вузьких партійних цілей» [6, с. 390]. Усвідомлення самостійного характеру жіночого руху та тенденційного підґрунтя критики підводить авторку до висновку про необхідність «обмежитись на наших власних силах, не числячи на поміч дотеперішніх наших політичних партій в краю». Саме тому Н.Кобринська рішуче закликала жінок до подальших змагань та заохочувала їх до освітнього та інтелектуального руху.

Критика тогочасного суспільного становища жінки, її обмежень у економічній та політичній сферах ґрунтується на збалансованому поєднанні Н.Кобринською фемінізму та соціалізму, адже «питання жіноче повинно бути уважне за найважливіше питання соціальне, буває звичайно поставлене на посліднє місце» [4, с. 390]. Її публіцистична праця є втіленням тогочасних ліберально-феміністичних орієнтирів, що визначали сутнісні характеристики жіночого руху в Галичині. Як влучно зазначає М.Богачевська-Хом'як, «Н.Кобринська не зробила українських жінок свідомими феміністками, не переконала їх у незвичайній важливості жіночої емансипації, бо українське жіноцтво більше відчувало національну дискримінацію, ніж жіночу. Але Н.Кобринська заохотила жінок до громадської праці, скерувала на шлях прагматичного фемінізму. Жіночі товариства, дитячі садки, праця в громадах наблизили їх до фемінізму, який, хоч цілком не розвинувся, став наприкінці ХІХ ст. органічною частиною жіночої свідомості» [1, с.128].

Можливо, якби не Наталя Кобринська, то словосполучення «український фемінізм» ніколи б і не

* Котерійний (знач. слова) – гуртківський

існувало як таке. У своїй діяльності, що торкалася й національних питань, Н. Кобринська вагоме значення надавала дискусіям з консерваторками саме на теми ролі жінки у суспільстві, у пресі, в літературній діяльності (власне, література була, на її думку, найефективнішим засобом впливу на жінок). Саме Н. Кобринська пом'якшує загальну картину нездатності чи небажання українського жіноцтва усвідомити себе як спільноту, гідну поважного ставлення. Вона вважає, що саме жінка повинна усвідомити свою свободу і рівність з чоловіками. І саме звільнення повинне початися із самозвільнення.

Джерела та література:

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884-1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. Ворчакова І. Визначна роль Н.Кобринської у зародженні та становленні жіночого руху в Україні / І. Ворчакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.politik.org.ua/.../bookscontent.php3
3. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ - першої третини ХХ ст. : типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці : Книги-ХХІ, 2006. – 499 с.
4. Смоляр Л. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні : Монографія / За заг. ред. Л. Смоляр. – Одеса : Астро-Принт, 1999. – 440 с.
5. Кобринська Н. Жіноча справа в Галичині / Н.Кобринська // Наша доля. Книга 1. Зб. праць різних авторів. – Стрий : друкарня Міллера сина, 1893. – С.1-35.
6. Кобринська Н.І. До Івана Франка. 23 липня 1884 року. Вибрані твори / Н.І. Кобринська. – К. : Дніпро, 1980. – 446 с.

УДК: 94(477.72):331.5.024.5-057.875 «19»

**Т.Ю.Михайличенко,
науковий керівник – к.і.н., доцент Л.О.Цибуленко**

ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ МОЛОДІ ХЕРСОНЩИНИ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті розглянуто державну політику в сфері зайнятості в УРСР у другій половині ХХ ст. Визначено особливості проведення профорієнтаційної роботи серед молоді Херсонщини в роки «перебудови».

Ключові слова: зайнятість, працевлаштування, профорієнтація, УРСР, Херсонщина.

Зайнятість населення є невід'ємною складовою соціально-економічного розвитку кожної держави. Громадяни, які на постійній основі виконують роботу або іншу суспільно корисну діяльність, не лише забезпечують країну трудовими ресурсами, необхідними для розвитку виробництва, підвищення рівня економічного зростання держави в цілому, а й спроможні задовольнити власні соціально-побутові потреби, не використовуючи державні кошти, призначені на різноманітні соціальні заходи. Зайняте населення становить велику цінність для будь-якої держави, оскільки воно також є джерелом поповнення бюджету, державних пенсійних і соціальних фондів за рахунок сплати податків, соціальних відрахувань та інших обов'язкових платежів.

Важливим напрямом державної політики сприяння зайнятості населення стало забезпечення працевлаштування молоді та проведення профорієнтаційної роботи. Велике значення має досвід розбудови системи державного управління у сфері зайнятості молоді 50 – 80-х рр. ХХ ст. та періоду перебудови, що й визначає актуальність даної теми.

У науковій літературі проблеми зайнятості та особливо питання працевлаштування молоді розглядаються переважно з економічного та юридичного

боку, тоді як історичних досліджень відповідної тематики значно менше. Історико-правові засади регулювання працевлаштування молоді знайшли відображення у дослідженнях Ю. Щотової [1] та І. Хохрякової [2, 3]. Проте, розвідки присвячені саме працевлаштуванню молоді Херсонщини взагалі відсутні. Наявність великого масиву джерел з даної проблематики потребує опрацювання та введення їх до наукового обігу. Так, джерелами даного дослідження стали довідки Херсонського обласного центру професійної освіти створеного у 1989 році.

Мета статті – дослідити шляхи становлення системи працевлаштування молоді та визначити причини падіння зайнятості молоді наприкінці ХХ ст.

Проблема зайнятості молоді почала розроблятися радянською владою ще з 1920-х років. Упродовж 20-30-х років відбувалося становлення системи державного управління в сфері зайнятості молоді, основними механізмами якого були діяльність молодіжних бірж праці, організований набір робітників, система бронювання відсотку робочих місць та система розподілу молодих спеціалістів.

Механізми бронювання й розподілу, введені ще у 20-30-х роках ХХ століття були вдосконалені у наступні роки. Так, у період з кінця 50-х до середини 60-х рр. ХХ ст. було прийнято ряд нормативних документів, що регулювали механізм бронювання робочих місць для підлітків. Зокрема, Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про залучення до промислового та сільськогосподарського виробництва молоді, що закінчила середні загальноосвітні школи» від 12 вересня 1957 р., поширила дію механізму бронювання і на випускників загальноосвітніх шкіл [4]. Проте таке бронювання поширювалося на тих підлітків, що не отримали середньої освіти.

Бронювання здійснювалось у межах планів з праці, установлених для підприємств, будівництв і організацій. Саме вони були вирішальними під час визначення

конкретної кількості місць, що бронювалися для молоді, яка закінчила середні загальноосвітні школи, та підлітків, які не мали середньої освіти.

На другу половину 60-х років ХХ століття припадає створення спеціального органу із забезпечення працевлаштування молоді – комісії з працевлаштування молоді. Створення КПМ було зумовлено переходом середньої школи на десятирічний термін навчання та збільшенням кількості випускників восьмих класів з одночасним випуском у 1966 р. десятикласників.

Основними завданнями комісії з працевлаштування були:

- сприяння у влаштуванні на роботу в різні галузі народного господарства з попередньою професійною підготовкою;
- направлення підлітків на роботу на підприємства, в установи та організації;
- здійснення контролю за правильним використанням встановленої броні робочих місць для прийому підлітків, а також за професійним навчанням, вихованням, трудовим використанням молоді створенням їй належних виробничих і побутових умов для продовження навчання [3, с. 16].

У той самий час прискорення темпів технічного прогресу, впровадження комплексної автоматизації та механізації, що було характерною рисою розвитку УРСР ставили перед закладами освіти завдання орієнтувати молодь на отримання професійно-технічної освіти. Проте, проведенню спеціальних заходів у сфері профорієнтації у 60-х рр. значної уваги не приділялося.

Подальше вдосконалення радянського законодавства в сфері працевлаштування молодих спеціалістів стало прийняття Положення «Про стажування молодих спеціалістів, які закінчили вищі навчальні заклади». Відповідно до цього Положення молоді фахівці мали пройти за місцем розподілу стажування терміном до 1 року, протягом якого вони мали виконувати посадові обов'язки та отримувати заробітну плату [2, с. 7].

Велике значення для розвитку системи розподілу молодих спеціалістів мало прийняття Радою Міністрів СРСР Постанови «Про вдосконалення планування підготовки спеціалістів та поліпшення використання випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів у народному господарстві» №64 від 27 січня 1978 р. Відповідно до цієї Постанови в кожній галузі промисловості та народного господарства УРСР передбачалося розробити й затвердити документи, що мали забезпечити регіональне використання кадрів спеціалістів. До них входили галузеві методичні вказівки для визначення перспективної потреби в спеціалістах, номенклатура посад, які повинні заміщуватися відповідними спеціалістами з вищою та середньою спеціальною освітою та вимоги щодо нормативів насиченості спеціалістами, які розроблялися з метою регламентації трудових ресурсів [5].

Питання про надання роботи молодому спеціалістові вирішувалося комісією з урахуванням отриманої спеціальності та спеціалізації, участі в науково-дослідницькій роботі та громадській діяльності, академічної успішності, сімейного стану, прописки, стану здоров'я та особистого бажання випускника. На підставі рішення комісії видавалося посвідчення про скерування на роботу або довідка про те, що молодий спеціаліст має право працевлаштовуватися самостійно, якщо комісія не може забезпечити його роботою за місцем проживання.

Керівникам підприємств та організацій заборонялося приймати на роботу спеціалістів упродовж трьох років після закінчення навчального закладу без відповідного посвідчення або довідки про право влаштовуватися на роботу самостійно. З молоддю, зазвичай, укладалися трудові договори на невизначений термін. Закінчення трирічного терміну відпрацювання не було підставою для звільнення молодого спеціаліста з роботи [3, с. 18].

Період «перебудови» 1986 – 1991 рр. був найбільш суперечливим періодом розвитку більшості сфер державного управління в СРСР. Попередній радянський

досвід вирішення проблем працевлаштування молоді базувався на повному регулюванні й контролі зайнятості органами державної влади та в примусовості діючих механізмів у цій сфері. Проте вже з 1985 р. у постановах пленумів Центрального комітету Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді публічно вказуються недоліки існуючих форм і методів забезпечення зайнятості молоді. Зокрема, наголошується на недосконалому системі розподілу молодих спеціалістів та на необхідності реформування системи вищої і професійно-технічної освіти. Так, наприклад у Херсонській області школи були повністю укомплектовані викладачами трудового навчання та біології, а педагогічний інститут продовжував випускати спеціалістів даного профілю. Така ж ситуація склалася і з програмістами, яких випускали Херсонський машинобудівний технікум та Херсонський індустріальний інститут [6, арк.1].

Окрема увага у цей час звертається на недоліки у роботі студентських будівельних загонів, та неефективність механізму залучення молоді до праці за допомогою «громадського заклику» [2, с.10]. Відповідно, на початку 1990-х рр. у постановах та довідках центрів професійної орієнтації молоді дедалі частіше починають лунати заклики, що: «Молодь має включатися до життя глибоко проінформованою про характер праці за обраною спеціальністю та чітко розуміючи важливість активної трудової діяльності в усіх сферах народного господарства» [7, арк.7].

Новими формами мали стати організація цілорічних трудових об'єднань молоді для роботи на підприємствах зв'язку, в дошкільних закладах, установах охорони здоров'я, комунального господарства; створення молодіжних бюро добрих послуг, сімейних майстерень, кооперативів, студентських науково-виробничих загонів. Залучення сільської молоді до праці передбачалося через розповсюдження такої форми зайнятості, як сімейний підряд та створення особистих підсобних господарств.

Діяльність вищезазначених молодіжних підприємств також повинна була базуватися на принципах повної самоокупності та госпрозрахунку.

За дослідженнями, що були проведені Херсонським обласним центром професійної орієнтації молоді було визначено, що найбільш престижними на початку 90-х рр. ХХ ст. були професії лікаря, медичної сестри, торгового робітника, водія, моряка [6, арк.2].

Політичні та соціально-економічні зміни в житті нашої держави пов'язані із розпадом СРСР та встановленням незалежності України призвели і до значних змін у сфері зайнятості та працевлаштування молоді.

Так, у зв'язку з переходом на ринкову економіку держава відмовилася від планування і гарантій у сфері освіти і працевлаштування своїх громадян, з'явилося безробіття, була створена державна служба зайнятості. Увага уряду зосередилася на сприянні працевлаштуванню. Виникла гостра потреба в професійному перенавчанні, профорієнтації і психологічній підтримці не лише випускників шкіл та вищих навчальних закладів, а й дорослих людей, які втратили роботу і не могли знайти собі нове робоче місце за наявною спеціальністю.

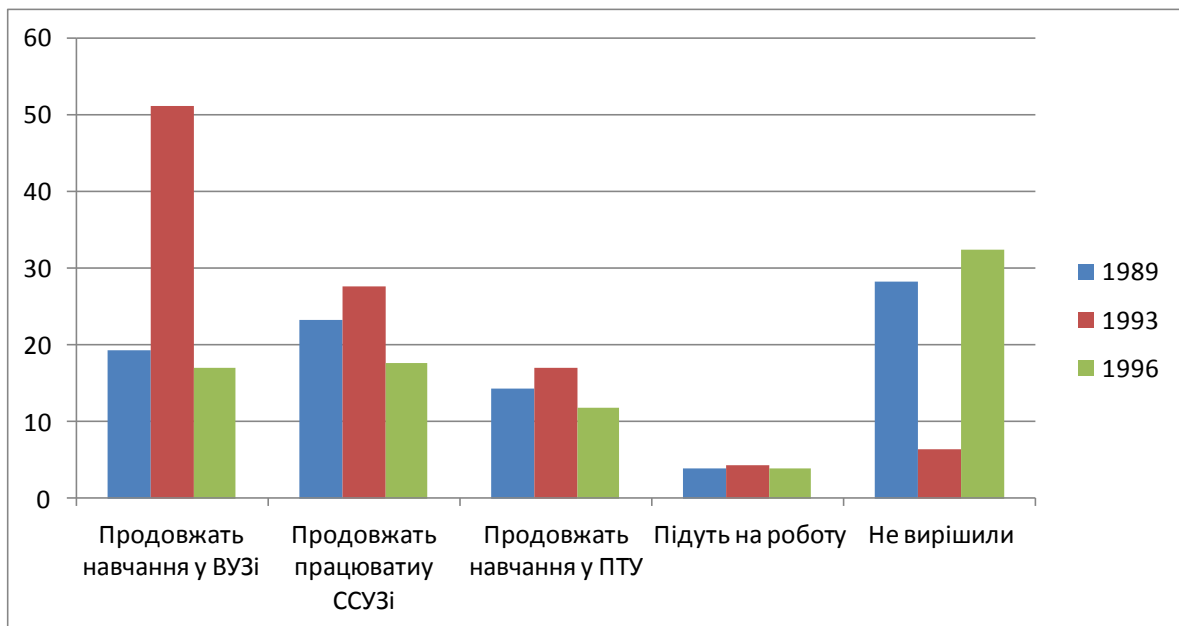
Провідною ідеєю планування та розподілу трудових ресурсів області у цей час стала побудова такої системи працевлаштування за якої б наявні вакансії оптимально відповідали професійним бажанням молодих випускників. Про необхідність втілення такої концепції свідчать результати досліджень ХОЦПОМ, за якими:

- кожний п'ятий молодий працівник звільнявся з роботи через неправильний вибір професії, а 75% осіб, що звільнилися змінювали професію;
- 15 – 20% випускників ПТУ машинобудівного профілю були професійно непридатними;
- 4% випускників педагогічних вузів не бажали працювати за обраною спеціальністю через відсутність зацікавлення нею [7, арк.5].

Ці дані свідчать, що більшість молодих спеціалістів робили вибір професії стихійно та необдуманно.

Визначаючи молодь як «найбільш мобільну частину трудових ресурсів, що дає можливість створити оптимальну структуру зайнятості у різних галузях народного господарства» перед керівництвами підприємств та вищих навчальних закладів ставилося завдання зменшувати текучість молодих спеціалістів створюючи спеціальні лабораторії та використовуючи методи професійного відбору при комплектації спеціальних класів та профільних груп [7, арк.7].

Результати вдосконалення роботи із молоддю протягом першої половини 90-х років ХХ ст. яскраво відображено у діаграмі професійних намірів випускників Херсонщини:

Так, продовжити навчання у ВНЗ планували у 1989 р. – 19,3% випускників, у 1993 р. – 51,1%, у 1996 р. – 16,9%. Продовжити працювати в ССУЗі планували – 23,3%, 27,6% та 17,6% відповідно. Навчання у ПТУ мали намір продовжити: у 1989 р. – 14,2%, у 1993 р. – 16,9%, у 1996 р. – 11,8%. Вийти на роботу планували: у 1989 р. – 3,8% випускників, у 1993 р. – 4,2%,

у 1996 р. – 3,8%. Не вирішеним питання залишили 28,3%, 6,4% та 32,3% випускників відповідно.

Із наведених даних видно, що із загальної кількості опитаних найбільш визначеними були випускники 1993 р. Тобто, активізація профорієнтаційної роботи, що велась у 1989 – 1992 рр. мала позитивні наслідки для поліпшення умов працевлаштування молоді Херсонщини. Однак складність суспільно-політичного життя у перші роки незалежності України призвели до стрімкого падіння цих показників [8, арк.4].

Щодо основних мотивів вибору професії більшість респондентів, опитаних Херсонським центром професійної орієнтації молоді ставили власні інтереси та можливості на перше місце:

Мотиви вибору професії	% від загальної кількості опитаних
Відповідність професії здібностям респондентів	18,2
Подобається працювати з людьми	17,1
Бажання багато заробляти	14,8
Професійний престиж	13,6
Любов до дітей	9,7
Перспективність професії	9,6
Творча направленість	7,4
Інші мотиви	1,5

Окрім того, найважливішим мотивом для молоді стала матеріальна винагорода, тобто заробітна плата [8, арк.5].

Отже, регулювання працевлаштування молоді стало важливим напрямком державної політики зайнятості населення. Відповідно, організація праці молоді Херсонщини здійснювалась за загальносоюзним

шаблоном. Така ж тенденція збереглась і у перші роки незалежності України. Хоча, радянська модель державної політики у сфері зайнятості молоді носила примусовий характер, проте механізми, що діяли у період 1950-1980 років дозволяли стримувати безробіття молоді на дуже низькому рівні. Такі заходи, як виділення окремого відсотку броні робочих місць для молоді на підприємствах, сприяли вирішенню проблеми її зайнятості в УРСР. Варто відзначити і цільову спрямованість форм і методів працевлаштування на всі категорії молоді. Однак, політичні та соціально-економічні зміни в житті нашої держави пов'язані із розпадом СРСР призвели і до значних змін у сфері працевлаштування молоді. Так, якщо у 60 – 80-х рр. ХХ ст. мали місце конкретні заходи по регулюванню працевлаштування молодих спеціалістів, то вже у 90-х рр. на перший план виступає завдання побудови ґрунтовної системи профорієнтації населення та реформування системи розподілу випускників пов'язаної із зниженням рівня зацікавленості працевлаштованої молоді у своїй професійній діяльності.

Список джерел та літератури:

1. Щотова Ю.М. Правове регулювання працевлаштування молоді в Україні / Ю.М. Щотова. – Харків, 2006. – 203 с.
2. Хохрякова І.В. Радянський досвід вирішення проблеми зайнятості молоді / І.В. Хохрякова [Електронний ресурс] // Демократичне врядування: ел. наук. фах. вид. – 2008. – № 2. – Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/visnik2/fail/Nohrjakova.pdf>.
3. Хохрякова І.В. Державне управління зайнятістю молоді в контексті формування нових державно-суспільних відносин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 – теорія та історія державного управління / І.В. Хохрякова. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
4. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР от 12 сентября 1957 года «О вовлечении в промышленное и сельскохозяйственное производство молодежи, окончившей средние общеобразовательные школы» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_5223.htm

5. Постановление Совета Министров СССР от 27 января 1978 года «О совершенствовании планирования подготовки специалистов и улучшении использования выпускников высших и средних специальных учебных заведений в народном хозяйстве» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_9544.htm
6. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4055, спр. 21 Довідка обласного центру професійної орієнтації по підготовці пленума обкома партії. 1991 р. – 9 арк.
7. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4055, спр. 22 Довідки про вдосконалення роботи з молоддю, проведення інформаційної роботи серед населення. 1992 р. – 7 арк.
8. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4055, спр. 59 Документи (порядок денний, довідки, відомості) про роботу методичної ради. 1996 р. – 99 арк.

УДК: 94(477.72):614.2"1920/1930"

**Ю. В. Сальник,
науковий керівник – к.і.н., доцент Л. О. Цибуленко**

РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ХЕРСОНІ У 1920-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РР. XX СТ.

У статті проаналізовано становлення радянської системи охорони здоров'я та рівень медичного обслуговування міського населення Херсона у 1920-30-ті рр. XX ст.

Ключові слова: міське населення, повсякденне життя, охорона здоров'я, медичне обслуговування, медичні кадри.

Якість повсякденного життя населення не в останню чергу залежить від рівня медичного обслуговування, доступності медичних послуг для якнайширших верств. Ефективне проведення профілактичних та медичних заходів, культивування здорового способу життя є запорукою майбутнього населення будь-якої країни. А тому формування дієвої системи охорони здоров'я має бути пріоритетним напрямком державної політики. Досвід становлення радянської системи медичних установ

1920-х рр., із його успіхами та прорахунками, не втратив своєї актуальності і на сучасному етапі.

Проблеми партійно-державної політики у галузі охорони здоров'я УСРР, становлення та розвитку української радянської системи медицини у 1920-х рр., як в Україні, так і в окремих її регіонах, знайшли висвітлення у низці сучасних досліджень [1; 2; 3; 4]. Також дану проблему репрезентує велика кількість документів Державного архіву Херсонської області. Однак, подальшої розробки потребують питання розвитку медичної галузі у період 1920-х рр., рівень медичного обслуговування міських мешканців та його вплив на якість повсякденного життя населення України, що і становить мету даної статті. Становлення системи охорони здоров'я в Херсоні розпочалося ще в період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Нормативно-правова база, розроблена українськими урядами, у певній мірі сприяла в подальшому її практичному втіленню. Почалося введення профілактичних заходів при подоланні епідемій та низки інших захворювань[3, с. 170].

З приходом радянської влади продовжувалися заходи по формуванню закладів охорони здоров'я. У 1919 р. в Україні утворено Народний Комісаріат охорони здоров'я (НКОЗ), сформовано керівні органи на місцях – аж до повітів. На початку 1920-х рр. завершувалося формування центральних та місцевих органів охорони здоров'я УСРР. До кінця 20-х рр. відбувалася реорганізація управлінського апарату медичної галузі, що завершилася створенням централізованої системи її управління[3, с. 178].

Мережа закладів медицини, що формувалася протягом 1920-30-х рр., у першу чергу, охоплювала міста. Однак, їх жителі стикалися з іншими проблемами медико-санітарного характеру, не виключенням стало і Херсон. В першу чергу це були проблеми санітарного стану міста – брак якісної питної води, недосконалість

каналізаційних мереж, забрудненість, перенаселення. Проблеми ці зросли в умовах посиленої урбанізації країни.

Епідемічні хвороби залишалися значною проблемою в місті. Серед тих, що спалахували у Херсоні на протязі 1920-30-х рр. були: чума, тиф, холера, малярія, дизентерія, кашлюк, дифтерит тощо. Задля боротьби з ними проводилися щеплювальні кампанії. Значну роль у боротьбі з епідеміями відіграли санітарні комісії, які були вищими санітарними органами на місцях. До їхніх повноважень належало керівництво з питань санітарної пропаганди, санітарного нагляду, виявлення та ізоляція хворих. Для подолання нових спалахів та ліквідації збудників холери керівництво Губернського санітарного управління Херсона та НКОЗ УСРР вдавалося до низки заходів, в результаті чого до Херсона було надіслано щеплювальні, епідемічний та санітарно-агітуючий загони, а також лікарів. Серед обов'язкових заходів було організовано спеціальні карантинні зони (пости), головною метою яких було дбати про безпеку міста від внесення чуми ззовні, а передусім – холери. До епідемій тифу та холери додалися захворювання на віспу та малярію. З 1921-1925 років особливого спалаху набули дитячі інфекції (скарлатина, кір, кашлюк тощо)[5, арк. 11].

На початку 1930-х рр. у місті поширився червоний тиф та віспа. Хвороба набула масових масштабів. Згідно постанови Херсонської Міської Ради від 5 березня 1931 р. було введено обов'язкове щеплення проти тифу та віспи. Пункт розміщувався по вул. Жовтневої революції №12, біля Швидкої допомоги. У 1934 р., за повідомленням головного лікаря Мальта, хворобу було майже ліквідовано [6, с. 4].

Тенденція поширення тифу, холери у Херсоні була характерною для першої половини 1930-х років, хоча не в повній мірі зникли ці епідемії і наприкінці десятиліття.

Особливої гостроти набувало питання централізованого прибирання міста. Неякісне прибирання вулиць, невирішеність питання місцевою владою про прибирання дворів і базарів, все це та багато іншого було причиною панування антисанітарії в місті. Особливо гостро поставало питання антисанітарії на території біля р. Кошової, пристані Держпароплавства, та рибного базара. Міська влада неодноразово намагалася вирішити питання санітарного оздоровлення міста. За її розпорядженням міліція повинна була посилити догляд за санітарним станом дворових територій в місті та зобов'язувати візників очищати місце Біржі вантажних візників [7, арк. 3]. Вживалися заходи щодо поліпшення роботи інспектури двірників. Головними джерелами великої захворюваності і поганого санітарного стану в Херсоні були забруднені підприємствами води річок Дніпра та Кошевої, забруднені міські колодязі та вуличний пил. 3 січня 1930 р. санітарний лікар Херсонського порту Фельдбаум повідомляв, звертаючись до місцевої влади, вжити термінових заходів: «Ретирад знаходиться в ужасном антисанитарном состоянии, угрожая вспышкой эпидемии брюшного тифа в порту среди водников». Головний недолік в діяльності міської Ради — антисанітарія на вулицях, недостатнє впорядкування міста, особливо на околицях [7, арк. 9].

Також соціально-економічний стан міста характеризувався незадовільним розвитком житлово-комунальної сфери та безробіттям. Ці проблеми значно вплинули на стан інфраструктури охорони здоров'я, для подолання яких керівництву держави та відповідним органам управління необхідно було зробити певні кроки задля вирішення питань щодо поширення мережі медичних установ та забезпечення їх відповідними лікарськими кадрами. Витрати місцевих коштів у Херсоні на охорону здоров'я протягом 1922-1925 рр. становили 10% губернського бюджету на рік. Але, незважаючи на всі перестороги, місцевими органами влади та відділами охорони здоров'я приділялася значна увага заходам щодо

будівництва нових медичних закладів, проведенню ремонтів у старих лікувальних установах та забезпечення їх новим обладнанням.

У 1920-х рр. в Херсоні формується мережа медичних закладів. Станом на 1924 р. в місті вже діяло 10 медичних закладів: 4 лікарні, 2 поліклініки, 2 амбулаторії, 2 диспансери. В лікарні №1 - нараховувалося 135 ліжок та 70 чоловік персоналу. При ній діяла читальня с журналами і газетами, невелика бібліотека на 50 книг. Також функціонувало 2 стоматологічні кабінети, при Центральній Робітничій лікарні та Центральній поліклініці.

У 1923 р. з допомогою організації Червоний Хрест почав функціонувати туберкульозний диспансер. На протязі 1924-1925 рр. при ньому було відкрито їдальню для хворих, також існував дитячий майданчик. При поліклініці №1 діяв туберкульозний стаціонар на 20 ліжок, через який за рік проходило 150-170 хворих. В 1935 р. число ліжок збільшилося до 35-ти [6, с.219].

Було сформовано таку мережу допоміжних медичних установ: дезінфекційні станції, санітарні бактеріологічні лабораторії, інфекційні відділення та бараки, венерологічний диспансер, фізіотерапевтичні кабінети, санаторії та будинки відпочинку тощо. Тож, на 1928 р. в місті існувало вже 2 диспансери, 4 консультації, молочна кухня, дитячий профілакторій, будинок немовляти, лікарня для школярів. В тому ж році відкрита електросвітлова лікарня, у 1929 р. водолікарня на 14 ванн. Будівництво тривало 3,5 місяців і коштувало 25 тис. руб [8, с. 221].

Усе ж у 1921 році із започаткуванням НЕПу відзначалося певне зростання мережі лікувальних закладів, а вже у 1922-1923 рр. прослідковувалася тенденція до скорочення лікувальних установ та ліжок у них, пов'язана з нестачею коштів у місцевих органах влади на утримання лікувальних закладів на колишньому рівні. Так, в Херсоні скоротили штат Будинку дитини з 19 до 16 чоловік, Епідеміологічну лабораторію зберегли з

штатом 2 особи, також зберегли штат кількістю в 3 особи у Будинку Санітарного Просвітництва. Все ж в умовах епідемічного стану та поширення соціальних захворювань у 1923-1924 рр. органи влади звернули увагу на бюджетне асигнування у сферу охорони здоров'я: будівництво лікарень, поліклінік, амбулаторій, диспансерів, забезпечення їх медичними приладами та обладнанням[9, арк. 123].

Протягом першої половини 1930-х рр. у місті було ще відкрито: нічний тубсанаторій на 35 ліжок, рентгеностанцію, поліклініку на елеваторі, водолікувальний відділ при фізіолікарні, чотири пункти «Першої допомоги» (на консервній фабриці, при тракторних майстернях). Проте, варто зазначити, що створена в Херсоні міська лікувально-санітарна організація була ще дуже недосконалою.

Відомою в місті була «Робоча лікарня», або «Народна лікарня» (нині Херсонська міська клінічна лікарня ім. Афанасія і Ольги Тропіних). Тоді лікарня була розрахована на 80 ліжок та мала в своєму складі 5 відділень: хірургічне, акушерське, терапевтичне, дитяче та інфекційне. Колектив складав лише 5 лікарів, 22 медичні сестри. Дитяча консультація при лікарні була відкрита у 1924 році. Тому гостро відчувалась нестача лікарів високої кваліфікації [9, арк. 76].

Це пояснюється тим, що на початку 1920-х рр. фінансова скрута зумовила суттєве скорочення кількості медичного персоналу, лікарняних ліжок, а згодом і переведення їх на госпрозрахунок. Якість медичної допомоги значно погіршилася. Лікарні не отримували інструментарію, перев'язувального матеріалу, хворі перебували у жахливих умовах [10, арк. 3].

Акти обстеження медичних установ міста свідчать про незадовільний технічний стан лікарень Херсона. Особливо Народна лікарня №1, приміщення якої фактично знаходилося в аварійному стані. Ремонт в ній не проводився протягом 10 років. Приміщення потребувало ремонтування даху, будівництва нових печей,

були відсутні каналізація, водопровід. Застарілим були ліжка та постільна білизна. Лікарні гостро відчували нестачу медикаментів, в період 1922-1923 рр. зовсім не було постачання ліків. Головним чином не вистачало засобів для наркозу, перев'язувальних матеріалів, тому часто при першій допомозі використовували прості ганчірки. Також при Центральній Робітничій лікарні був рентгенівський кабінет, але в цей час він не працював через відсутність трубок та ротакса. Робітнича поліклініка мала дещо краще технічне обладнання, у порівнянні з іншими. Проте приміщення було настільки маленьким і кімнати розташовані близько одна біля одної, що не давало можливості лікарю працювати з хворими. Безкоштовних ліків хворі не отримували[11, арк. 9].

Гостро відчувалася нестача обслуговуючого персоналу. Станом на 1922-1923 рр. по всій міській мережі лікарень нараховувалося 120 працівників. Центральна поліклініка мала штат – 5 чоловік, амбулаторія – 8 чоловік, фельдшерський пункт на Сухарному – 3. Кількість санітарних лікарів в місті скорочували з 7 до 2, санітарний автомобіль – 3 особи обслуговуючого персоналу, епідеміологічна лабораторія – 2 особи, бактеріологічна лабораторія – 5 осіб, Будинок Санітарного Просвітництва – 3 особи штату, Будинок дитини скорочували штат працівників з 19 до 16 чоловік, судово-медичний експерт – один на все місто. Тому на порядок денний було поставлено завдання збільшення числа працівників медичних установ, вирішенням чого й займалися органи управління регіону[11, арк. 23].

Недостатньо забезпечені лікарні і транспортними засобами, особливо Нарлікарні №2 і №3. Так, лікарня №1 мала лише 2 коня, Нарлікарня №2 і Центральна Робітнича лікарня на 1923 р. залишився лише 1 кінь. Таким чином, транспортні засоби майже зовсім були відсутні. Задовільним було забезпечення лікарських їдалень продуктами харчування. На харчування хворих виділялося 20 коп. в день, при цьому відчувався брак посуду[10, арк. 7].

Щодня міські лікарні обслуговували в середньому по 20-25 чоловік, загалом працювало 24 лікаря. Прийом хворих відбувався вранці та ввечері. В цілому пропускну здатність була близько 300 чоловік. 45 хворих обслуговувала лише 1 санітарка, зрозуміло це не давало можливості якісного надання допомоги [11, арк. 30].

Працювала Херсонська окружна психічна лікарня. У 1926 р. мала 418 хворих на 320 ліжок, тобто була перевантажена на 98 чоловік. Зрозуміло якою була якість наданої допомоги. Гостро проявлялась недостатня кількість лікарів, головного лікаря не було. Аптека при лікарні була в достатній кількості забезпечена медикаментами. У 1925 р. в лікарні частково було проведено ремонт, на що було виділено 5000 руб.

В цей час в місті діяло 12 Народних аптек переважно в центрі міста – на Привозі, по вул. Решельєвська, Суворова, Дворянська, Воронцовська. Найбільшим попитом в городян користувалася Державна аптека №5, яка працювала цілодобово. В своєму штаті мала 7 працівників. Звичайно, матеріальний і технічний стан Херсонських аптек мав свої недоліки, зокрема потребувало ремонту приміщення, систематизації алфавітного каталогу медикаментів, інвентарне забезпечення. Великі труднощі викликали терміни виготовлення ліків на замовлення [12, арк. 4].

В цілому можна стверджувати, що на початку 20-х років актуальними питаннями в умовах того часу стала необхідність створення та діяльності апарату охорони здоров'я, а також медичних установ у Херсоні. Першочерговим завданням було вирішення бюджетного питання для будівництва нових закладів охорони здоров'я та відбудови, матеріального зміцнення вже функціонуючих медичних установ. І хоча було безліч перепон (скорочення бюджету на асигнування у будівництво, кількості закладів охорони здоров'я (1922 р.) тощо.), усе ж керівництво держави дбало про вирішення негативних моментів цього питання. Вивчення історії розвитку інфраструктури охорони

здоров'я в Херсоні дає підстави зробити наголос на досягненнях того часу: піклування уряду держави про розширення мережі медичних установ, проведення їхнього ремонту, забезпечення медичними приладами та обладнанням; започаткування та втілення профілактичних основ в медицині; створення системи робітничої медицини. Ці позитивні на той час тенденції мають бути, на наш погляд, враховані при проведенні реформи системи охорони здоров'я сучасної України.

Однак ці зрушення в умовах того часу не могли задовольнити зростаючий попит населення у медичній допомозі. Також, часто гучні компанії влади у цій сфері давали незначний результат. Стан справ у галузі охорони здоров'я залишався далеким від задовільного.

Список джерел та літератури:

1. Барабаш Ю. В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я на Донбасі у 20-х рр. ХХ ст.: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к. іст. наук: спец. 07.00.01/ НАН України / Ю. В. Барабаш. – Луганськ, 2008. – 24 с.
2. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. іст. наук: спец. 07.00.01 /НАН України/ І. В. Ткаченко. – Черкаси, 2009. – 25 с.
3. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – с.
4. Історія та сьогодення Херсонської державної санітарно-епідеміологічної служби: до 135-річчя санітарної організації на Херсонщині/Авт.-упорядн. Б.Ю. Могилевський, Л.В. Жмуцький/ - Херсон: Наддніпряночка, 2010. – 363 стор.
5. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-437: Відділи охорони здоров'я виконавчих комітетів повітових Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Оп. 1, спр. №94: «Матеріали по боротьбе с распространением холерной и тифозной эпидемиями в г. Херсоне и уезде», 54 арк.
6. Мальт В. На боротьбу з червоним тифом // Наддніпрянська правда. – Херсон, 20 вересня 1934 р. – №217. – 4 с.
7. ДАХО. Ф.Р-455 Міські відділи комунального господарства, Оп. 1, спр. №79: «Протоколы санитарных совещаний», 18 арк.
8. Коротецкий А.А. Летопись Херсона / Александр Алексеевич Коротецкий. – Херсон: ЧМП «Штрих», 2004. – 284с.

9. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-438: Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Оп. 1, спр. №1: «Протоколи засідань и тезиси докладов губернского съезда работников здравоохранения в связи с НЭП», 166 акр.

10. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-438: Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Оп. 1, спр. № 9: «О деятельности Херсонской городской санитарно-эпидемиологической лаборатории», 67 арк.

11. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-438: Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Оп. 1, спр. №13: «Акты обследования работы лечебных учреждений и санитарное состояние учреждений», 79 арк.; спр. №264: «Протоколы заседаний правления губмедторга и переписки с ними об открытии аптек в Херсонском округе», 33 арк.

12. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-438: Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Оп. 1, спр. №275: «Переписка с Украинским товариществом торговли медикаментами. Акты ревизий аптек», 588 арк.

УДК 94 (477)

**А.О.Семенченко,
науковий керівник – к.і.н., доцент Л.О.Цибуленко**

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ЕТАП ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА ХЕРСОНЩИНІ

Статтю присвячено висвітленню питання подолання неписьменності серед населення Херсонщини в 20-ті роки ХХ століття. Розкрито процес ліквідації безграмотності серед міського та сільського населення регіону. Реконструйовано процес становлення та розвитку шкіл для неписьменних та малописьменних.

Ключові слова: Херсонщина, ліквідація неписьменності, лікнеп, школа грамоти, товариство “Геть неписьменність!”, ідеологія.

За роки незалежності України значно посилюється інтерес до дослідження та переосмислення історичного минулого та духовної спадщини народу. Велика увага приділяється вивченню проблем, що стосуються розвитку освіти в перші роки радянської влади. Однією з таких проблем, що вимагають переосмислення є вивчення діяльності лікнепів на Україні загалом та в окремих її регіонах, що широкомасштабно розгорнули свою діяльність після прийняття декрету Раднаркому УСРР — «Про боротьбу з неписьменністю».

Проблема ліквідації неписьменності в досліджуваній період висвітлена у наукових працях С. М. Свистовича [1], В. В. Козира [3], М. А. Журби [4], Н. А. Сорочана [10], В. М. Гололобова [12], О. М. Мовчан [14], П. Т. Тронька [15], В. К. Молоткіна [19], І. П. Дермана [26] тощо.

Джерельну базу дослідження складають документи Державного архіву Херсонської області: статут ЛІКНЕПУ Херсонщини, «Подлинныя листы на добровольный сбор денег в пользу проведения мероприятий по ликвидации безграмотности», устави та плани роботи губерньського суспільства, протоколи нарад, звіти, статистичні дані членів товариств, переписки з районними культвіділами, витяги з рахунків ЛІКНЕПІВ, телеграми тощо.

Мета роботи – реконструювати процес ліквідації неписьменності серед населення Херсонщини в 20-ті – роки ХХ століття.

Основою і показником розвитку культури будь-якого народу є його загальна письменність. В Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. загальна письменність населення була низькою, у зв'язку з державною політикою, яку проводила Російська імперія.

З приходом більшовиків до влади перед ними постало завдання організувати і провести у життя суспільні зміни згідно з комуністичним вченням. Для того, щоб втілити у життя нову ідеологію її потрібно було поширити серед населення. На заваді цього завдання стояла масова неписьменність населення. Тому після

жовтневого перевороту 1917 року, поряд з військовим фронтом і фронтом боротьби з господарською розрухою, з'явився третій – культурний, першочерговим завданням якого постала боротьба за грамотність населення[1, с.15].

Прийнято вважати, що навчання грамоти дорослого населення в країні почалося після ухвалення Декрету Раднаркому УСРР «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР»[2,с.38-40]. В Україні при Наркоматі освіти були створені Надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності, а також численні добровільні товариства «Геть неписьменність!».

Радянським керівництвом писемність населення розглядалась перш за все, як спосіб створення опори більшовицького режиму на місцях. За гаслами про “залучення якомога ширшої громадської маси до політичного життя та управління державою” насправді було приховано головну ціль більшовицького режиму – зміну свідомості народу згідно з комуністичною ідеологією[3, с.98].

Так В.І. Ленін на з'їзді робітників народної освіти говорив «Ми по всій лінії просвітницької роботи не можемо стояти на старій точці аполітичності освіти, не можемо ставити освітню роботу поза зв'язку з політикою»[4, с.115], ліквідація неписьменності та малописьменності розглядалась владою як один з перших етапів політичного перевиховання громадськості.

Інша теза вождя світового пролетаріату, яку прийняли до виконання, полягала у тому, що “неписьменна людина стоїть поза політикою...без цього ми не можемо робити політику”[4, с.115], відкривала для влади можливість масового втягнення громадян в орбіту політики тоталітарними методами, які активно використовувались державою.

Один із таких методів прослідковується в самому декреті:

Пункт 1. «Все населення Республіки у віці від 8 до 50 років, яке не вміє читати і писати, зобов'язане

навчатися грамоті, рідною або російською мовою за бажанням» [5,с.38-40].

В Пункті 8 передбачено санкції за порушення декрету: «Особи, які ухилялися від повинності або перешкождали неписьменним навчатися, притягалися до кримінальної відповідальності» [6,с.38-40]. На місцях вимоги декрету уточнювалися і доповнювалися місцевими правилами обов'язкової явки на заняття в пункти ліквідації неписьменності.

На засіданні колегії народного комісаріату освіти 21 січня 1920 року була затверджена Інструкція, в якій роз'яснювалися окремі положення Декрету. Згідно з цією Інструкцією, кожен населений пункт, у якому налічувалося не менше 15 неписьменних, повинен мати свій ліквідаційний пункт (лікпункт)[7, с.177-178].

Для залучення неписьменних громадян до лікпунктів використовували різні форми агітації за писемність. Серед найпоширеніших з-поміж таких були:

- доповіді на зборах, присвячені обґрунтуванню значення писемності з наведенням прикладів її практичного використання. На цих зборах часто приймалися ухвали про обов'язкову ліквідацію неписьменності на окремих підприємствах, організаціях та установах. Іноді вносилися пропозиція про змагання серед підприємств, організацій та установ [8, с.57-60];

- вечори агітації за освіченість. Вони склалися зазвичай з трьох частин: урочистої, художньої і завершальної. У першій частині вечора виголошувалася доповідь, відбувався запис в школу грамоти. У другій частині показували інсценізації, побудовані на місцевому матеріалі. Влаштовувалися агітсуди над безграмотними[8, с.57-60].

На основі Декрету Раднаркому освіти від 19 липня 1920 року при народному комісаріаті з освіти був створений спеціальний орган – Всеросійська Надзвичайна Комісія з ліквідації неписьменності (ВНК л/н)[9, с.177-178].

Для вирішення комплексу проблем, пов'язаних з ліквідацією неписьменності, в межах народної освіти була створена ціла система спеціальних навчальних закладів – лікнепів. Формування її відбулося на початку 20-х років. Система лікнепу мала досить складну структуру і активно взаємодіяла з різними галузями народного господарства, її складовими були: органи управління, навчальні заклади та допоміжні структури[10, с.110-115].

Формування системи управління ліквідацією неписьменності тривало з 1921 до кінця 1924 р. Вона охоплювала ряд надзвичайних комісій по боротьбі з неписьменністю, від центральної (ВУНКЛН) – при Наркоматі освіти, до місцевих у селах та селищах рад робітничо- селянських та червоноармійських депутатів. Аналогічні комісії створювалися при виконкомах усіх рівнів (губернських – «Губграмчк», повітових – «Уграмчк», волосних – «Волграмчк», а з 1923 р. при окружних та районних радах – «Окрграмчк» та «Райграмчк»)[10, с.110-115].

Надзвичайні комісії по боротьбі з неписьменністю забезпечували роботу всієї системи лікнепу. На них покладалося виконання адміністративно-організаційних, кошторисно-фінансових, матеріально-постачальних та навчально-методичних функцій. Наприклад, в навчально-методичній роботі необхідним було вивчення матеріалів (протоколів, звітів, пропозицій) з місць, їх аналіз та розробка висновків, інструктування підлеглих структур, складання програм метод нарадам, підготовка та перепідготовка вчительських кадрів та ін. [12, с.10].

Тому вся діяльність з ліквідації неписьменності набувала централізованого характеру. Крім того, ключову роль відігравав примус, як невід'ємний елемент воєнно-комуністичної диктатури. Серед показників впливу радянського керівництва на діяльність організацій було встановлення дати закінчення ліквідації безграмотності – X річниця Жовтня [13, с. 177-178].

Згідно з планами кампанії першочергово — до 1 травня 1925 р. — мала завершитися «остаточна ліквідація неписьменності» членів сільрад, профспілок, комітетів незаможних селян, а також допризовної молоді. Для решти працездатного населення термін лікнепу подовжувався до 7 листопада 1927 р., так компанія ліквідації неписьменності набула ознак широкої політичної акції [14, с. 790].

На Херсонщині також розгорнулася боротьба з неписьменним та малописьменним населенням. Напередодні 1917 р. Херсонщина мала 930,8 тис. населення, серед них письменних — лише 27,7% відсотків. Тому першочерговим завданням партійні і радянські органи вважали ліквідацію неписьменності [15, с.43-44].

У 1923-24 рр. створюється «Херсонське Окружне Товариство Допомоги Ліквідації Неписьменності та Малописьменності імені т. Леніна» діяльність якого розповсюджувалась на територію Херсонського округу.

Окружне товариство знаходилося під керівництвом «Одеського Губерніального Товариства», яке ідеологічно направляло діяльність окружних об'єднань і в свою чергу знаходилось під впливом Всеукраїнського бюро по організації Товариств допомоги ліквідації неписьменності та малописьменності. Керуванням справами кожного Товариства покладалося на Правління в складі 3-х осіб — голови, секретаря та скарбника, які обираються з членів Товариства на загальних зборах строком на один рік. Членами Херсонського Окружного Правління були: голова — Касперович; секретар — Тудрій; скарбник — Онищенко; Пономаренко; Михотловський; Запорожній тощо [16, арк.1-11].

Отже, Херсонське товариство утворювалось для загального напрямку діяльності по боротьбі з безграмотністю серед міського та сільського населення регіону.

Фінансове забезпечення лікнепівської роботи було перекладене на громадські організації та населення.

Школи лікнепу передали на утримання профспілок, кооперативів, товариств «Геть неписьменність!». Кошти товариства складались: а) із членських чи колективних внесків; б) пожертв спеціального призначення; в) із сум, отриманих шляхом організації зборів в дні «тижнів» та «місяців» письменності; г) з прибутків експлуатації майна Товариства; ґ) сум, від продажу виробів; д) прибутки від лекцій, виставок, концертів і т.д.; е) відсотків на капітал та інші внески. Всі кошти отримані Товариством тим чи іншим шляхом, були в його розпорядженні [17, арк. 1-11].

Однак, розмір вступного та членського внеску визначався головами організації і зазвичай залежав від зарплатні учасників. Розмір внеску коливався від 5 до 20 копійок. Також були створені «Подлиные листы на добровольный сбор денег в пользу проведения мероприятия по ликвидации безграмотности» [18, арк.216] розмір внеску інколи перевищував 50-70 карбованців. Завдяки цим заходам було отримано 91,1 % коштів на лікнепівську роботу решта надійшла з державного бюджету [19, с.143].

Забезпечення навчальними посібниками, педагогічною літературою та агітаційною літературою здійснювалося за рахунок державного бюджету. З документів Олешківського товариства відомо про надання Окрінспектурою Наросвіти агітаційних книжок для подарунків найкращим учням які, закінчили школу Лікнепису. Серед яких книжки О.Ярославського «Що говорив Ілліч про релігію – чи можна прожити без віри в Бога»; Ленина «О работницах и крестьянках»; «Про значення золота тепер і після остаточної перемоги Леніна»; В.Рожицина «Як люди створили Бога» тощо. Приклади подарунків зафіксовані в районах: Бериславському; В.Олександрівському; Горностаївському; Каховському; Скадовському та інших районах [20, арк45].

Забезпечення канцтоварами та оплата персоналу здійснювалась за рахунок місцевого бюджету [21, арк.1-205]. Існує безліч витягів із рахунків постачань районів

по Херсонському округу матеріалів та приладь для роботи в школі, а також баланси та рахунки товариств «Геть неписьменність!», що є підтвердженням того, що всі фінансові справи контролювались і вирішувалися самостійно, без впливу держави.

Проте за роботу з неписьменними активістами чи просто бажаючими будь-яка винагорода у вигляді грошей не нараховувалася. Про це в той час, як правило і мови не вели навіть учителі – фахівці. Маючи велике навантаження в лікпунктах, вони по 6 місяців не отримували платню. Їм нічим було годувати сім'ї. Вони скаржилися, але, як правило, роботу, важливість якої добре розуміли, не залишали[22, с. 25].

На Херсонщині у 1923-1924 навчальному році вже працювало 298 шкіл лікнепу, що охопили 4213 чоловікосновна мета шкіл з ліквідації неписьменності полягала в навчанні дорослого населення елементарної грамоти [23, с.44]. Зокрема випускник пункту з ліквідації неписьменності повинен був уміти читати буквар «Червоний прапор», всі гасла якого були пов'язані з темою Жовтневої революції, починаючи з перших: «Були пани, були раби»[23, с.185].

На 1 жовтня 1924 р. на Херсонщині вже працювало 324 школи, в яких навчалось 26 753 дітей. Широко розгорталась професійна освіта. Було організовано 12 профшкіл, профкурси, будинок робітників-підлітків та школи фабрично-заводського навчання, в яких набували професій 1477 чоловік [25, с.44-45].

Проте основною проблемою, що виникала при подоланні неписьменності була не лише низька активність населення у відвідуванні лікнепів, але й пасивне ставлення до проблеми всієї громадськості. Крім того, мережа лікнепів не могла охопити всіх неписьменних, а для її розширення не вистачало коштів, приміщень, підручників та вчителів [26, с. 6-7]. Багато сил справі народної освіти віддав видатний український радянський письменник М. Г. Куліш, який

завідував Дніпровським повітовим відділом народної освіти, редагував повітову газету. Говорячи про труднощі, які переживали школи повіту, він писав: «Пишуть поміж рядків, пишуть крейдою на підлозі, пишуть гусячими перами, загостреними паличками, сажею на молоці, бурячним і бузинним настоєм». Всі ці проблеми впливали на боротьбу з неграмотністю населення і мали негативні наслідки для товариств [27, с.45-46].

Отже, на початковому етапі ліквідація неписьменності лише налагоджувалася та велася в основному за рахунок місцевих бюджетів, в подальшому вона стала більш організованою. Ліквідація неписьменності та малописьменності позитивно вплинула на культурно-освітній розвиток населення Херсонського округу, проте повністю ліквідувати неписьменність у визначенні строки не вдалося.

Вся галузь лікнепівської роботи перетворювалась в арену загостреного політичного двобою у створенні опори більшовицького режиму на місцях та поширенні у суспільній свідомості певних стереотипів. Таким чином, більшовики створили цілісну систему ідеологічного контролю за всіма верствами і віковими групами населення.

Наприкінці зазначимо, що реконструкція процесу ліквідації неписьменності серед населення Херсонщини є лише окремою складовою комплексного дослідження з історії культурного життя регіону.

Список джерел та літератури:

1. Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20-30-х рр. ХХ ст.) [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 / С. М. Свистович . – Донецьк, 2007. – 36 с.
2. Декрет Раднаркому УСРР «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР» [Електронний ресурс] / Декрет Раднарком УСРР // Государственный архив Российской Федерации. – С. 38-40 – Режим доступа: // <http://www.rusarchives.ru/statehood/08-41-dekret-bezgramotnost-1918.shtml>.

3. Козир В. В. Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20-30-і рр. ХХ ст.[Текст]/ В. В. Козир //Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету – 2014. – № 39. – С. 98.
4. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.)[Текст] / М.А. Журба 2-е вид., допов. – К.: “Наук. світ”, 2002. – 499 с.
5. Декрет Раднаркому УСРР «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР»[Электронный ресурс] /Декрет Раднарком УСРР//Государственный архив Российской Федерации. – С. 38-40.– Режим доступа: //http://www.rusarchives.ru/statehood/08-41-dekret-bezgramotnost-1918.shtml.
6. Декрет Раднаркому УСРР «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР»[Электронный ресурс] /Декрет Раднарком УСРР//Государственный архив Российской Федерации. – С. 38-40.– Режим доступа: //http://www.rusarchives.ru/statehood/08-41-dekret-bezgramotnost-1918.shtml.
7. Постановление Народного Комиссариата Просвещения «О ликвидации безграмотности» (Инструкция)[Электронный ресурс]/Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. //Управление делами Совнаркома СССР: – М., 1943, – С. 177-178.– Режим доступа: //http://istmat.info/node/41446
8. Свистович С.М. Особливості перебігу компанії з ліквідації неписьменності в Україні в період НЕПу та формування основ тоталітаризму (1920- початок 1930-х рр.)[Текст]/ С.М. Свистович // Вісник аграрної історії : збірник наукових праць. – К., 2012.– Вип. 3. – С. 57-60.
9. Постановление Народного Комиссариата Просвещения «О ликвидации безграмотности» (Инструкция) [Электронный ресурс]/Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. //Управление делами Совнаркома СССР: – М., 1943.– С. 177-178.– Режим доступа: //http://istmat.info/node/41446
10. Сорочан Н.А. Взаємовідносини Народного Комісаріату Освіти УСРР та Народного Комісаріату Освіти РСФРР у 1917-1920 роках [Текст] / Н.А. Сорочан // Науковий вісник ХДПУ: збірник наукових праць. – Х.: “Основа”, 1998.– Вип. 1. – С. 110 – 115.
11. Сорочан Н.А Взаємовідносини Народного Комісаріату Освіти УСРР та Народного Комісаріату Освіти РСФРР у 1917-1920 роках [Текст] / Н.А. Сорочан // Науковий вісник ХДПУ: збірник наукових праць. – Х.: “Основа”, 1998. – Вип. 1. – С. 110 – 115.

12. Гололобов В.М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Гололобов. –Х., 1998. –179 с.
13. Постановление Народного Комиссариата Просвещения. О ликвидации безграмотности. (Инструкция)[Электронный ресурс]/Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. //Управление делами Совнаркома СССР:– М., 1943.– С. 177-178.– Режим доступа: //http://istmat.info/node/41446
14. Мовчан О.М. Ліквідація неписьменності (лікнеп), компанії лікнепу в УСРР-УРСР[Електронний ресурс] //Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі /Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: «Наукова думка», 2009. – 790 с. – Режим доступа: //http://www.history.org.ua/?termin=L%D1%96kv%D1%96dats%D1%96ya_nepismennost%D1%96
15. Історія міст і сіл УРСР. Том 22. Херсонська область [Текст]/ Редкол.:Тронько П.Т. (голова) та ін. –К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — 687 с.
16. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-486 104 од.зб, «Геть неписьменність ім. В.Леніна» 1924-1931 рр. Спр.1. Устав и план работы губернського общества ликвидации неграмотности, протоколы совещаний организационной и агитационной секции и переписка с Губернскими обществами по ликвидации неграмотности и др. вопросы за 1924-1925 г., 456 арк.
17. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-486 104 од.зб, «Геть неписьменність ім. В.Леніна» 1924-1931 рр. Спр.1. Устав и план работы губернського общества ликвидации неграмотности, протоколы совещаний организационной и агитационной секции и переписка с Губернскими обществами по ликвидации неграмотности и др. вопросы за 1924-1925 г., 456 арк.
18. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-486 104 од.зб, «Геть неписьменність ім. В.Леніна» 1924-1931 рр. Спр. Подлинные листы на добровольный сбор денег в пользу проведения мероприятий по ликвидации безграмотности за 1924-1925 г., 216 арк.
19. Молоткіна В.К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу. [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.К. Молоткіна–К., 2005. –С.143.
20. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-486 104 од.зб, «Геть неписьменність ім. В.Леніна» 1924-1931 рр. Спр.10. Переписки с районными культ. отделениями и школами Ликбеза за 1924-1925г., 112 арк.

21. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-486 104 од.зб, «Геть неписьменність ім. В.Леніна» 1924-1931 рр. Спр. 7. Баланси Херсонського товарищества «Гетьнеписьменність» за 1924-1925 г., 207 арк.
22. Гололобов В.М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Гололобов –Х., 1998. –179с.
23. Історія міст і сіл УРСР. Том 22. Херсонська область [Текст] / Редкол.: Тронько П.Т. (голова) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — 687 с.
24. Усна історія степової України. Том 4. [Текст] / Редкол.: Сохань.П. (голова) та ін. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008.- 472 с.
25. Історія міст і сіл УРСР. Том 22. Херсонська область [Текст] / Редкол.: Тронько П.Т. (голова) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — 687 с.
26. Дерман І.П. Ліквідація неписьменності серед населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років ХХ ст. [Електронний ресурс] / І.П. Дерман // Бердянськ. – 2012 . – БДПУ: Історія. – 12с. – Режим доступа: <http://www.sworld.com.ua/konfer29/987.pdf>
27. Історія міст і сіл УРСР. Том 22. Херсонська область [Текст] / Редкол.: Тронько П.Т. (голова) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — 687 с.

УДК 94 (477.72): 353. «1940/1953»

**Спільна О.В., науковий керівник –
к.і.н., доцент Л.О.Цибуленко**

**БОРОТЬБА З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ ТА
БЕЗДОГЛЯДНІСТЮ У 1940-1950-Х РОКАХ В УКРАЇНІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХЕРСОНЩИНИ)**

У статті на основі аналізу літератури та джерел розглядаються причини дитячого сирітства у 1940-50-х роках та визначаються специфічні особливості соціальної групи «сироти» в цей період. Простежено перші кроки радянської влади в справі відновлення системи державного опікування дітей-сиріт та розглянуто низку заходів для влаштування дітей, які залишилися без батьків під час війни.

Ключові слова: *безпритульність, бездоглядні, причини дитячого сирітства, матеріальне забезпечення.*

Події, що відбуваються сьогодні в Україні, а також нестабільність в економіці певною мірою зумовлюють розвиток дитячої безпритульності та бездоглядності. Звернення до історії подолання, аналіз досягнень і помилок подолання безпритульності в повоєнне десятиліття допоможе уникнути прорахунків у вирішенні цієї проблеми у сьогоденні.

Заходи, проведені державними органами для рятування молодого покоління від наслідків Другої світової війни, неодноразово привертала увагу істориків та педагогів. Дослідженням даної проблеми займались Голиш Г.М. [1-3], Касьянова Н.М. [4-6], Лихачова Л.Б. та Соловей М.О. [7], Ченбай І.В. [9] тощо. У цих працях подано узагальнюючі характеристики дитячої безпритульності у повоєнні роки, вирішення проблеми аналізується на прикладі Донбасу. Праця Ковальова М.С. [8] присвячена діяльності окремих дитзакладів Херсонщини і не розкриває проблему в цілому. Вивчаючи подолання дитячої безпритульності не можна оминати увагою дослідження Букреєва Т.Б. присвячені боротьбі з цим кризовим соціальним явищем у 20-30-ті роки на Херсонщині.

Джерельною основою для висвітлення питання виступають матеріали 3 справ, що зберігаються у Державному архіві Херсонської області (Фонд Р. – 2239. Відділ народної освіти виконкому комітету Херсонської обласної ради Народних депутатів).

Дитяча безпритульність та бездоглядність – це явища, що супроводжували радянське суспільство від моменту виникнення. Ці суспільні явища були характерні радянській державі і в 1920-30-ті рр. Здобутки та недоліки 1920-30-х рр. у боротьбі з кризовими соціальними явищами використовувала радянська держава й у 1943-1953 рр.

Серед чинників, що мали вплив на розповсюдження дитячого сирітства в 1940-х рр., можна виділити суспільно-політичні, соціальні та психолого-педагогічні. Безпосередній вплив на формування структури сирітства 1940-х рр. мали соціально-економічні та політичні явища 1930-х рр. По-перше, голодомор. У 1930-ті рр. масовий характер носили засудження селян до страти та ув'язнення за крадіжки колгоспного зерна та овочів. Ураховуючи багатодітність українських родин того часу втрата засуджених батьків означала осиротіння 4-7 дітей. По-друге, масові репресії кінця 30-х рр., під час яких значна частина населення була знищена або відправлена на заслання. Це призводило знов-таки до збільшення бездоглядних дітей. Як правило, для таких дітей створювались спеціальні дитбудинки [9, с.169]. Дітей цієї категорії схиляли до відмови від батьків, зміни прізвища тощо.

Значні зміни до структури населення України вносить Друга Світова війна: загибель на фронті або в окупації, велика кількість зниклих безвісти та полонених, величезний масштаб міграцій унаслідок евакуації, набору на примусову працю, репатріації. Наслідком війни стали масова дитяча бездоглядність і безпритульність. У «Книзі Пам'яті України» зазначено, що на липень 1945 р. в Україні на обліку знаходилось 162 тис. сиріт і стільки ж напівсиріт [1, с.10; 2, с.39].

Також до соціальних причин можна віднести заборону абортів одночасно із збільшенням пільг одиноким матерям. Наслідками стали, з одного боку, поява значної кількості підкинутих немовлят, з іншого – формування в складі інституційних закладів окремої групи – діти одиноких матерів. Уведення системи позбавлення батьківських прав у ситуації фактичної відсутності превентивної роботи та системи надання допомоги із соціальної адаптації та реабілітації неблагополучних сімей вплинуло на особливості подальшого формування структури сирітства [9, с.170-171; 6, с.196].

Для боротьби з дитячою безпритульністю використовували різні методи. Це виявлення

безпритульних шляхом проведення рейдів за участю міліції, представників освіти, органів охорони здоров'я та представників громадськості, направлення виявлених дітей до кімнат міліції, приймальників-розподільників, а звідти – до дитбудинків, шкіл фабрично-заводського навчання та училищ, на опіку, патронат та всиновлення [1, с.12].

Міліція становила першу ланку у виявленні та подальшому влаштуванні таких дітей. Діяли дитячі кімнати міліції та приймальники-розподільники [3, с.50]. Органи освіти виявляли та проводили облік дітей, що залишилися без батьків; займались влаштуванням до дитячих установ, на виховання до родин трудящих, на навчання; здійснювали контроль за умовами, у яких перебували знедолені діти; утримували дитячі будинки [6, с.196; 4, с.313].

Після закінчення війни починається новий етап у розвитку дитбудинків. Склад дітей — сироти й напівсироти, батьки яких загинули на війні, діти репресованих, а також і зовсім інша категорія — діти, які пройшли через жахи окупації й концентраційних гітлерівських таборів. Дитячі установи були представлені такими типами: дошкільні — для дітей 3-7 років; шкільні — для дітей 7-14 років; змішані (об'єднуючі дошкільний і шкільний вік); спеціальні — для дітей, батьки яких загинули на війні [10, с.12].

Форми допомоги дітям з боку громадськості були запозичені з досвіду попередніх років, а саме: діяльність у справі патрунування та всиновлення дітей-сиріт, матеріальна допомога через проведення недільників, місячників та одноразових акцій для створення грошових і продовольчих фондів допомоги дітям-сиротам, шефська діяльність [11, с.13].

Післявоєнний період на Херсонщині, як і у всій країні, характеризується масовою безпритульністю та бездоглядністю дітей. На подолання цих кризових соціальних явищ були направлені зусилля як державних органів, так і громадськості. Після звільнення області від

окупантів почалося відродження системи закладів направлених на допомогу нужденним дітям. Зважаючи на збільшення кількості контингенту безпритульних також створювалися нові заклади. Однак цей процес гальмувався відсутністю підходящих приміщень не тільки для навчання дітей, а й, особливо, для їхнього стаціонарного проживання.

Згідно з наказом Херсонського обласного відділу освіти від 3 червня 1944 р. передбачалося відновлення спеціального дитмістечка ім. Петровського на 60 дітей загальною площею 10 га. [12, арк.1]. Це містечко відновлювало свою діяльність на базі попереднього містечка, котре діяло ще з поч. 1920-х рр.

Одночасно й в інших населених пунктах області створювались та відновлювались заклади для безпритульних дітей. В селі Висунці було відкрито дитячий будинок загального типу для дітей шкільного віку на 120 дітей з присадибною площею у 8 га [12, арк.1].

У цей же період у Херсоні було відкрито два дитзаклади. Один з них був спеціального типу, а інший загального. Спеціальний дитячий будинок шкільного типу був розрахований на 160 дітей. Будинок загального типу теж розраховувався на 160 дітей [12, арк.1, 1зв.]. Профіль дитячого закладу визначався від особливостей контингенту, котрий утримувався у дитзакладі.

Серед першочергових завдань було налагодження безперебійного харчування у дитячих будинках, ремонт приміщень, забезпечення закладів меблями, інвентарем [12, арк.1 зв.]. Не менш важливим було забезпечення дитбудинків відповідними педагогічними і медичними кадрами.

У Нововоронцовському районі в перші повоєнні роки також був створений дитячий будинок. Виховувалися там понад 260 сиріт [13, с.2].

Згідно до розпоряджень Херсонського обласного відділу освіти з червня 1944 р. активізувалася робота щодо боротьби з дитячою безпритульністю та профілактики девіантної поведінки дітей у Херсоні та

області. Було створено обласну комісію по боротьбі з дитячою безпритульністю. Крім того, у Херсоні було організовано дитячий приймальник на 100 осіб [12, арк.2]. Приймальник підпорядковувався Народному комісаріату внутрішніх справ, але утримувався з місцевого бюджету.

Відділ освіти ставив наступні завдання перед новоствореною комісією: забезпечити заклади безперебійним постачанням продуктами, виділити кращі кадри вихователів та лікарів, забезпечити постачання палива та будматеріалів для ремонту, виявляти безпритульних та бездоглядних дітей. Крім того, вимагалось вжити заходів щодо працевлаштування виявлених дітей в колгоспи, МТС, радгоспи та ремісничі училища. Також необхідним було патрунування дітей в сім'ях колгоспників, робітників. Для обласної прокуратури було поставлено завдання посилити нагляд по боротьбі з дитячою злочинністю, а також притягти до відповідальності підбурювачів, котрі штовхали дітей до вчинення злочину, а також батьків, які ухилялися від виховання дітей, таким чином збільшуючи кількість контингенту бездоглядних [12, арк.2]. Але поставленні завдання часто було складно реалізувати через брак матеріального забезпечення.

Гостро стояла проблема фінансування літнього оздоровчого відпочинку для дітей з дитячих будинків [12, арк.4]. Не менш складною була підготовка до навчального року. Велика кількість будівель була повністю знищена (39 закладів), інші були перетворені за роки окупації в господарські приміщення. За короткий час після звільнення від окупантів в області працювало 662 школи на 65422 учнів. Для навчання та виховання безпритульних дітей в Генічеську було відкрито прийомник-розподільник на 30 дітей, по області діяло 9 дитбудинків загального типу [12, арк.5, 5 зв.]. Зважаючи на нестачу приміщень в існуючих дитзакладах було перенаселення вихованцями.

В області створювалися й окремі дитячі будинки для дітей національних меншин. Наприклад, такий заклад

діяв для дітей колишніх польських громадян [12, арк.10]. В основному це діти репресованих із Західної України.

Характерною для всіх закладів була проблема хронічних захворювань у вихованців [14, арк.3]. Це пояснюється поганими умовами утримання, недостатнім оздоровленням дітей влітку, часто некомпетентними медичними працівниками.

Починаючи з 1945 р. в області почали організовувати колгоспні дитячі будинки. Колгоспні дитзаклади організовувалися в Великолепетиському, Генічеському, Новотроїцькому, Каланчацькому та Чаплинському районах. У Великолепетиському такий заклад був розрахований на 100 чол., у Генічеському – 60 чол., Голопристанському – 100 чол., Каланчацькому – 100 чол., Новотроїцькому – 60 чол., Чаплинському – 60 чол. Їх забезпечували приміщеннями, обладнанням, паливом, реманентом, одягом, їжею [14, арк.7]. Головною причиною утворення закладів такого типу була велика кількість патронуванних дітей у селах, тому такі будинки створювалися з метою забезпечення дітей навчанням, набуттям фаху в сільському господарстві.

Станом на 1 січня 1946 р. в дитячих будинках області налічувалося 1775 чол., з них у спеціальних закладах – 776, тобто 43,7%, а у закладах загального типу – 999 чол. У 1946 р. в області було проведено ремонт 32 інтернатних закладів [15, арк.34, 106]. Це поліпшило умови утримання знедолених дітей.

Станом на 22 листопада 1946 р. у дитячих установах Херсонщини знаходилось 3415 дітей під наглядом 240 вихователів. Станом на 21 грудня 1946 р. фактичний контингент дітей спецбудинків Херсонщини становив 1140 чол., а будинків загального типу – 3500 чол., також у 6 відкритих дитбудинках області утримувалося 700 чол. [15, арк.171, 182]. Тобто, відбувалося збільшення вихованців дитзакладів майже на 36% (1925 чол.). Це пояснюється як ефективною роботою органів освіти та міліції по переміщенню дітей з вулиці в установи, так і приходом зими, адже на вулиці безпритульним було

складно виживати в морози. Але з першим потеплінням збільшувалися випадки втеч дітей та їх повернення до попереднього злочинного способу життя.

Наприкінці 1940 – поч. 1950-х рр. вдалося подолати нестачу продовольчих товарів у сиротинцях та надати дітям непогане харчування. Це було досягнуто завдяки прийняттю та виконанню низки державних постанов, а також внаслідок розвитку підсобного господарства у дитбудинках [7, с.251; 8, с.56].

На початку 50-х рр. число дітей, затриманих на вулиці зменшилося. В основному, це були втікачі з дитбудинків, серед яких переважали підлітки від 14 років і старші. На перший план вийшли соціальні джерела сиротіння: неможливість або нездатність батьків утримувати дітей унаслідок нужди, хвороби, інвалідності або аморального способу життя [16, с.60].

Станом на 1953 р. кількість дитбудинків щороку зменшувалася. За 7 років число вихованців дитячих будинків в області зменшилося в 6 разів. Таке зменшення контингенту вихованців дало можливість ліквідувати перевантаження дитбудинків, звільнити приміщення, тимчасово зайняті під заклади, приділити більше уваги дітям. Все це сприяло дальшому поліпшенню навчально-виховної та господарської роботи в дитбудинках [17, с.2].

Таким чином, до суспільно-політичних чинників, що обумовили склад і структуру сирітства в 40-х роках, належать події 30-х років (голодомор, репресії) та 40-х років (війна). Причиною також є соціальні чинники пов'язані зі специфікою державної соціальної політики того часу. Високий рівень дитячої бездоглядності у подальші роки пояснюється величезними матеріальними втратами під час війни, що вимагало від дорослої частини населення небувалих зусиль на відбудові, а через зруйнованість переважної більшості дитячих виховних установ діти часто залишалися без нагляду. Актуальним у післявоєнне десятиліття став досвід боротьби з дитячою безпритульністю набутий владою у 20-30-ті роки.

Одразу після звільнення Херсонщини від окупантів почалася відбудова державної системи боротьби з дитячою безпритульністю. Цей процес ускладнювався різким збільшенням контингенту безпритульних дітей на вулиці, а також неналежним становищем більшості будівель дитбудинків, низьким матеріальним забезпеченням установ. У сільській місцевості влада значні зусилля покладала на створення колгоспних дитячих будинків, що дозволяло скоротити витрати держави на утримання дітей в цих закладах.

Джерела та література:

1. Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни 1941 –1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.М. Голиш. – Черкаси, 2004. – 20 с.
2. Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш // УІЖ. – 2005. – № 3. – С. 37–49.
3. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / Г. М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
4. Касьянова Н.М. Заходи місцевої влади Донецької області щодо ліквідації дитячої безпритульності у 1943-1946 рр. / Н.М. Касьянова // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2007. – №3/4 (33/34). – С. 312-317.
5. Касьянова Н.М. Організація виховного процесу дітей-сиріт післявоєнного Донбасу / Н.М. Касьянова // Наукові праці: науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 91. – С. 101-107.
6. Касьянова Н.М. Державна політика щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності у 1943 – на початку 1950-х років (на прикладі Донбасу) / Н.М.Касьянова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: вид-во ТМПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – Вип.2. – С.194-199.
7. Лихачова Л. Б. Матеріальне забезпечення вихованців дитячих будинків Донбасу у 1946–1965 рр. / Л. Б. Лихачова, М. О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження. – № 3-4(45-46). – 2010 р. – С. 249–255.

8. Ковалев М.С. Светлый дом (о создании и развитии школ-интернатов на Херсонщине) / М.С. Ковалев. – Херсон: Херсонское книжно-газетное издательство, 1963. – 108с.
9. Ченбай І.В. Причини дитячого сирітства у 40-х роках / І.В. Ченбай. // Вісник Черкаського університету: зб. наук. ст. Вип. 144. Серія Пед. науки / Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. - Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2009. - С. 168-171.
10. Русанова О. Дети народа (Забота о детях в СССР) / О.Русанова. – М., 1948. – 47 с.
11. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Г. Зінченко. – Одеса, 2002. – 17 с
12. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО), ф. Р. – 2239. Відділ народної освіти виконкому комітету Херсонської обласної ради Народних депутатів, оп. 1, спр. 21. – 13 арк.
13. Алагнюк О. Діти війни / О. Алагнюк // Учитель. — 2002. — №18 (68). — С. 2-3.
14. Там само, ф. Р. – 2239, оп. 1, спр. 89. – 13 арк.
15. Там само, ф. Р. – 2239, оп. 1, спр. 109. – 185 арк.
16. Зезина М.Р. Система социальной защиты детей-сирот в СССР / М.Р. Зезина // Педагогика. –2000.– № 3. – С. 58–67.
17. Ліпнер С. Виховна робота в дитячих будинках / Наддніпрянська правда. — 1954. — № 40 (23 лютого 1954 р.) — С. 2.

УДК: 94(477)

**А.Ю. Твердовський,
науковий керівник – к.і.н., доцент Л.О. Цибуленко**

ВИДИ І ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ У 1920-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У роботі розглядаються й аналізуються види і форми допомоги населенню та досліджується їхня ефективність впродовж 1920-х рр. у контексті партійно-державної політики у галузі соціального забезпечення. До наукового обігу вперше введено ряд джерел із фондів Державного

архіву Херсонської області, на підставі яких висвітлюється дана проблема.

Ключові слова: система соціального забезпечення, пенсійна допомога, будинки інвалідів, НЕП.

Актуальність наукового дослідження зумовлена двома чинниками: новизною теми та вагомістю соціального аспекту. В умовах реформування суспільно-політичних та соціально-економічних відносин в Україні стає все більш очевидним, що сьогоденна система соціального захисту потребує якісних та конструктивних змін, а тому таке дослідження має не лише наукове, але і практичне значення, оскільки вивчення і врахування історичного досвіду подолання соціальних проблем дає змогу знайти ефективний механізм їхнього вирішення у сучасності, дозволяє уникнути помилок, небажаних політичних і соціальних експериментів.

Дослідження функціонування та діяльності системи соціального забезпечення в Україні 1920-х рр. є нагальною проблемою сучасної вітчизняної історіографії. Одним із перших спеціальних досліджень радянської соціальної політики 1920-х рр. є робота В.Г. Шарпатово [1]. Предметом вказаного наукового дослідження виступає система соціального забезпечення у радянській Україні впродовж 1919 – 1939 рр. У процесі вивчення проблеми істориком висвітлені особливості здійснення матеріально-побутового забезпечення червоноармійців, комуністів та членів їх родин, інвалідів війни, біженців, «жертв контрреволюції», організаційні засади запровадження державних форм соціального страхування, розвиток громадської взаємодопомоги та кооперації інвалідів. О.А. Мельничук у своєму дисертаційному дослідженні розкриває різні аспекти діяльності органів соціального страхування в Україні 1920 – 1930 рр. [2]. О.М. Мовчан розглядає проблеми працевлаштування, страхування, медичного обслуговування робітників УСРР у 1920-х рр., котрі висвітлюються у контексті історії повсякденного життя [3]. Регіональний матеріал у зазначених роботах

представлений вибірково, що відкриває перспективи для дослідження із урахуванням місцевої специфіки.

Джерельною базою для вивчення даної проблеми стали матеріали справ, які зберігаються у Державному архіві Херсонської області у фондах Херсонського повітового відділу соціального забезпечення (Ф. Р-458) та Херсонської окружної інспектури соціального забезпечення (Ф. Р-459).

Метою роботи є аналіз видів і форм допомоги населенню та дослідження їхньої ефективності впродовж 20-х рр. ХХ ст. у контексті партійно-державної політики у галузі соціального забезпечення.

Хронологічні рамки окреслюються 20-ми рр. ХХ ст. – першим десятиріччям радянської влади в Україні, коли відбувалося становлення і розвиток системи соціального забезпечення. Хронологічні межі роботи узгоджуються із загальноприйнятою в українській історичній науці періодизацією і зумовлюються предметом наукового пошуку та охоплюють добу НЕПу.

В українській історичній науці вперше проводиться дослідження, присвячене вивченню реалізації видів і форм соціальної допомоги населенню у 1920-х рр. на Півдні України (на прикладі Херсонщини). У науковий обіг вперше вводиться ряд джерел ДАХО, що доводить беззаперечну новизну статті.

Радянська система соціального забезпечення надавала два види допомоги населенню: постійну (регулярну) та тимчасову, які могли виражатися у грошовій чи натуральній формах [4, арк. 100, 101; 5, арк. 109] (див. *Таблицю 1 та Схему 1*).

Таблиця 1. Види соціальної допомоги підопічним собезу у 1920-х рр.*

Постійні (регулярні)	Тимчасові
<i>Пенсійна допомога</i>	<i>Одноразова грошова допомога</i>
<i>Утримання в установах постійного перебування (будинках інвалідів)</i>	<i>Послуги установ тимчасового перебування</i>
<i>Пільги</i>	<i>Протезування</i>
<i>Надання безкоштовних патентів</i>	<i>Курортне і санаторне лікування</i>
<i>Працевлаштування в установах та підприємствах</i>	
<i>Навчання на курсах, робфаках та ВНЗ</i>	<i>Встановлення опіки над неповнолітніми, недієздатними особами та їхнім майном</i>

Схема 1. **Форми соціальної допомоги підопічним собезу у 1920-х рр.***

Форми соціальної допомоги	
	↕
<i>Грошова</i>	<i>Натуральна</i>
	<i>Продовольчі пайки, житловлаштування, інвентар, насіннєві позики тощо</i>

*Укладено автором на основі: 4, арк. 100, 101; 5, арк. 109-111.

До постійних видів соціальної допомоги належали: утримання в установах постійного перебування, надання пенсійного забезпечення та пільг, безкоштовних патентів,

працевлаштування в установах та підприємствах, навчання на курсах, робфаках та у ВНЗ [5, арк. 110, 111].

Найбільш хворих і нужденних інвалідів розміщували у відповідних притулках. Загалом, на початку 1920-х рр. умови у будинках для інвалідів були вкрай незадовільними: будівлі перебували у напівзруйнованому стані після війн і потребували ремонту, приміщення не опалювалися, катастрофічно бракувало одягу, взуття, постільної білизни, в антисанітарних умовах поширювався туберкульоз та інфекційні захворювання. Проте навіть у таких притулках собез не міг розмістити всіх інвалідів, які потребували того [4, арк. 100]. Ситуація не змінилась на краще й у середині та наприкінці 1920-х рр. [6, арк. 15; 7, арк. 24; 8, арк. 57].

Право на пенсійну допомогу, згідно з радянським соціальним законодавством початку 1920-х рр., мали лише інваліди перших двох груп [9, арк. 20]. У другій половині десятиріччя воно поширилося й на третю [10, арк. 12]. Тобто, перебування особи на обліку собезу ще не означало, що вона отримує пенсійну допомогу (див. *Таблицю 2 та Графік 1*).

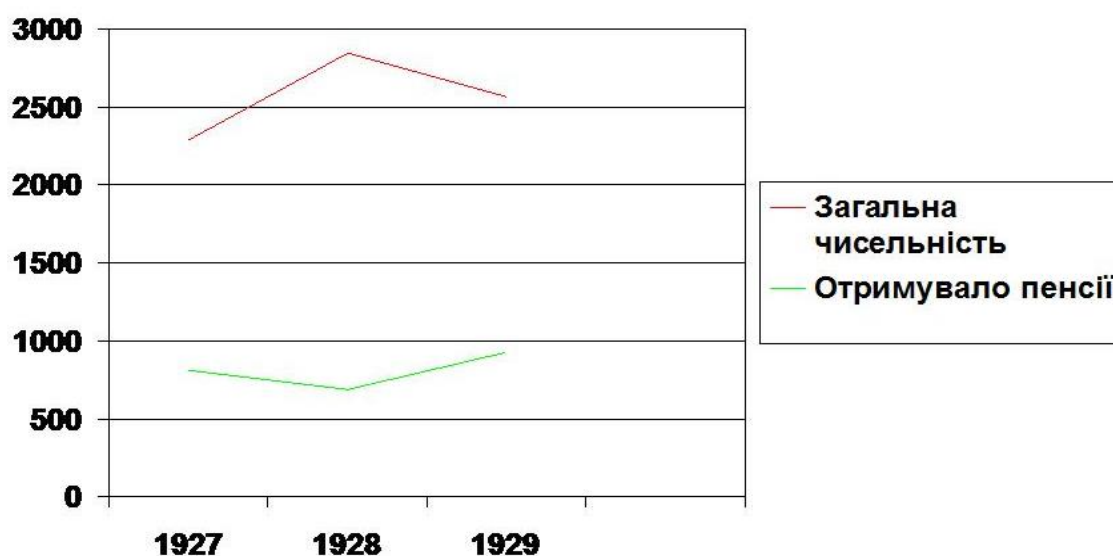
Таблиця 2. Динаміка співвідношення загальної чисельності контингенту собезу з тією його частиною, що мала право на пенсійне забезпечення на Херсонщині наприкінці 1920-х рр.*

Рік	1927	1928	1929
Всього на обліку підопічних	2283	2846	2565
З них мало право на пенсійне забезпечення	809	690	928
У відсотках	35,4%	24,2%	36,1%

*Укладено автором на основі: 11, арк. 125; 10, арк. 12; 5, арк. 111.

У наданні пенсій чітко прослідковувався класовий підхід: «... голована увага має бути приділена майновому становищу інвалідів, оскільки пенсія відповідно декретів Раднаркому видається лише матеріально незабезпеченим інвалідам» [12, арк. 37]. Заявник повинен був надати вичерпну характеристику свого майнового становища, прожиткового мінімуму, відповіді на опитувальник [13, арк. 2]. У разі додаткових джерел забезпечення, які знаходив пенсіонер, він мусив попередити «під загрозою кримінальної відповідальності» органи собезу [14, арк. 183]. До комісії з призначення пенсій, яка діяла при пенсійному відділі, входили представники радянських, профспілкових органів та лікарень, які «слухали» ту чи іншу пенсійну справу, з'ясовували соціальне походження та матеріальне становище прохача і ухвалювали відповідне рішення: видати, відхилити, на доопрацювання [15, арк. 19].

Графік 1. Динаміка співвідношення загальної чисельності контингенту собезу з тією його частиною, що мала право на пенсійне забезпечення на Херсонщині наприкінці 1920-х рр.*

*Укладено автором на основі: 11, арк. 125; 10, арк. 12; 5, арк. 111.

У 1920 р. до Херсонського собезу надійшло 1268 заяв на предмет отримання пенсії, з них задоволено – 753 [4, арк. 79; 13, арк. 15]. В 1923 р. пенсію отримувало 570 осіб з 2592 підопічних Херсонського собезу [16, арк. 19 зв.]. Тобто, інтенсивність роботи собезу у пенсійній галузі була значною, але ефективність – набагато меншою, оскільки багато справ відхиляли.

В 1925 р. відбулося запровадження єдиних реєстраційних і пенсійно-реєстраційних книжок, що дещо спростило систему пенсійного забезпечення [17, арк. 1-5]. У сільській місцевості їх використання розпочалося тільки з 1927 р. [18, арк. 95], адже вважалося, що на селі, де пенсійна ставка поступалася міській, більше можливостей для «самозабезпечення» [19, арк. 57]. Однак, незважаючи на «косметичне» реформування, у другій половині 1920-х рр. все більше давала про себе знати нестача коштів на пенсійне забезпечення [20, арк. 17], внаслідок якої практикувалося зниження норм пенсійних виплат, частіше відбувалися затримки пенсій [21, арк. 10].

Всім групам інвалідів надавалися однакові податкові пільги: знижка у 50% на квартплату, проїзд на залізничному транспорті [9, арк. 8; 22, арк. 31], проте вони не розповсюджувалися на членів їхніх родин [23, арк. 197].

Специфічними видами допомоги були надання безкоштовних патентів на право торгівлі чи заняття промислом та працевлаштування інвалідів, отримуючи які «інваліди знімалися з пенсійного забезпечення» [22, арк. 20].

Підопічним собезу надавалися пільгові умови вступу до професійно-технічних, робітничих та вищих навчальних закладів. Для них у ВНЗ та робфаках державою бронювалося 2 %, а у технікумах – 5 % від загальної кількості місць. Собезівський контингент у першу чергу зараховувався на стипендію [24, арк. 68; 25, арк. 25].

Тимчасові види соціальної допомоги були представлені одноразовими грошовими допомогами, послугами установ

тимчасового перебування («будинків для ночівлі»), протезуванням, курортним і санаторним лікуванням [5, арк. 111].

На початку 1920-х рр., враховуючи катастрофічну нестачу коштів, голод 1921 – 1923 рр., завищеність цін на продукти на «тіньовому» ринку [26, с.4], радянський собез надавав перевагу натуральним формам допомоги населенню у вигляді продпайків: «... зростаюча прірва між прожитковим мінімумом і розміром середньої тарифної ставки рішуче анулювала значення пенсій» [27, арк. 83]. У середині – другій половині 1920-х рр. більшого поширення набувають грошові форми допомоги [28, арк. 7].

Таким чином, радянський собез мав розгалужену систему видів і форм допомоги, проте їхня ефективність була низькою й охоплювала незначну частину населення. Найважливішою рисою, що визначала всю сутність радянської соціальної політики, був класовий підхід у надання допомоги населенню.

У перспективі важливим є подальше територіальне розширення меж теми, залучення нових джерел. Детального дослідження потребує історія повсякденного життя відповідних груп населення.

Джерела та література:

1. Шарпатий В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920 – 30-х рр.: історичний аспект: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук / В.Г. Шарпатий. – Чернівці, 2007. – 43 с.
2. Мельничук О.А. Діяльність органів соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук / О.А. Мельничук. – К., 2010. – 41 с.
3. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
4. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. Р. – 458. Херсонський відділ соціального забезпечення повітової ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1920 – 1923 рр. Оп. 1. Спр. 1. Документи (доповіді, звіти та ін.) про діяльність відділу (липень – жовтень 1920). – 115 арк.

5. ДАХО. Ф. Р. – 459. Інспектура соціального забезпечення виконкому Херсонської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1923 – 1930 рр. Оп. 1. Спр. 524. Постанови, інструкції, обіжники Наркомсобезу УСРР, звіти окрінспектури про чисельність підопічних, роботу опікунської ради, селянських товариств взаємодопомоги округи (29 січня 1929 – 10 березня 1930). – 111 арк.
6. Там само. – Спр. 34. Доповіді й звіти про організацію та роботу Херсонського окрсобезу, окружного виробничо-кооперативного об'єднання інвалідів, окрсільсекції та будинків інвалідів, дані про чисельність інвалідів війни і праці, родин червоноармійців, пенсіонерів (1 квітня 1923 – 18 вересня 1924). – 65 арк.
7. Там само. – Спр. 621. Інструкція Наркомсобезу УСРР про норми продуктового й речового постачання у будинках інвалідів, відомості Херсонського будинку інвалідів й листування з ним про чисельність його підопічних, надання їм медичної допомоги та ін. (15 липня – 22 листопада 1923). – 111 арк.
8. Там само. – Спр. 649. Протокол засідання комісії Одеського губсобезу з визначення норм продуктового й речового постачання для підопічних будинків інвалідів, листування з окрфінвідділом й райстрахкасою про виконання кошторису видатків й іншим фінансовим питанням (17 січня – 11 грудня 1923). – 123 арк.
9. Там само. – Спр. 1. Директивні розпорядження й обіжники Наркомату соціального забезпечення України та Одеського губсобезу про порядок соціального забезпечення інвалідів війни і родин військовослужбовців, опіку військових частин над сільським господарством (18 жовтня 1922 – 4 липня 1923). – 26 арк.
10. Там само. – Спр. 268. Звіти окрінспектури про групи пенсіонерів, їх чисельність по окрузі, працевлаштування (23 березня – 4 липня 1928). – 224 арк.
11. Там само. – Спр. 159. Плани і звіти про роботу Херсонського окрсобезу, відомості про чисельність пенсіонерів по місту й окрузі, їх розподіл по групам; дані про чисельний, партійний і соціальний склад співробітників окрсобезу (6 грудня 1926 – 19 листопада 1927). – 149 арк.
12. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 13. Постанови, накази Ради Народних Комісарів (листопад 1920 – липень 1921). – 40 арк.
13. Там само. – Спр. 19. Аркуші встановлення сімейного і майнового становища й опитувальні картки (1921). – 116 арк.
14. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 33. Звіти про організацію і роботу Херсонського окрсобезу, районних комітетів взаємодопомоги; заяви інвалідів громадянської війни, членів родин червоноармійців про призначення пенсій, видачу патентів,

безкоштовних проїзних квитків та ін. (21 січня – 19 грудня 1924). – 267 арк.

15. Там само. – Спр. 166. Акт обстеження роботи Херсонського окрсобезу та Будинку інвалідів (30 березня – 14 квітня 1927). – 27 арк.

16. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 63. Плани, звіти, відомості про роботу відділу окрсобезу (1923). – 45 арк.

17. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 84. Інструкція Наркомсобезу УСРР і листування з ним про порядок введення на всій території УСРР єдиних реєстраційних і розрахункових книжок пенсіонерів (25 липня 1925 – 17 грудня 1926). – 44 арк.

18. Там само. – Спр. 200. Обіжники, інструкції Наркомсобезу УСРР і листування з ним про соціальне забезпечення інвалідів війни і праці, їх родин, родин червоноармійців та ін. (15 грудня 1926 – 23 грудня 1927). – 192 арк.

19. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 2. Спр. 6. Інструкції й обіжники Наркомсобезу УСРР і листування з ним про пенсійне та пайкове забезпечення інвалідів у сільській місцевості, партпрацівників, покликаних до армії, організацію товариства сліпих та ін. (10 січня 1925 – 4 січня 1928). – 164 арк.

20. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 696. Доповідь Херсонського окрсобезу про роботу, чисельність пенсіонерів, їхнє працевлаштування, розміри пенсій, роботу селянських товариств взаємодопомоги та ін. (29 серпня 1928 – 23 червня 1929). – 19 арк.

21. Там само. – Спр. 275. Відомості соціального складу пенсіонерів окрсобезу, листування з окрпрокуратурою, райвиконкомама, райсобезами про призначення і виплату пенсій (4 січня – 23 грудня 1928). – 103 арк.

22. Там само. – Спр. 3а. Постанови, обіжники Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР, Ради Народних Комісарів УСРР та листування з окрвиконкомом, губсобезом про організацію трудових об'єднань інвалідів, відкриття у м. Харкові Центрального будинку інвалідів та ін. (липень – листопад 1923). – 79 арк.

23. Там само. – Спр. 26. Розпорядження, інструкції Одеського губсобезу та Херсонського окрвиконкому про надання допомоги інвалідам, родинам червоноармійців й демобілізованим воякам, звільнення від податків, порядок призначення персональних пенсій та ін. (10 січня – 13 серпня 1924). – 206 арк.

24. Там само. – Спр. 58. Обіжник Наркомсобезу про пільги інвалідам при вступі до ВНЗ і технікумів, план роботи окрсобезу, довідки й посвідчення пенсіонерів, листування з окрфінвідділом, окрвиконкомом з приводу призначення пенсій (13 лютого – 5 грудня 1925). – 495 арк.

25. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 2. Спр. 2. Інструкції й обіжники Наркомсобезу УСРР та Одеського губсобезу про забезпечення інвалідів – членів КП(б)У, родин загиблих комуністів, порядок ведення таємного листування та ін. (30 грудня 1924 – 2 липня 1925). – 41 арк.
26. Херсонський ринок // Червоний селянин – 1925. – № 99. – С. 4.
27. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 39. Декрети, накази, вказівки Ради Народних Комісарів УСРР (січень 1921 – листопад 1922). – 265 арк.
28. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 161. Плани роботи й листування з окрвиконкомом з приводу призначення пенсій (10 січня – 31 грудня 1927). – 87 арк.

УДК 94(477):355.426(477.61/.7)

**Р.В. Трофімов,
науковий керівник – к.і.н., доцент Г.В. Цибуленко**

ТЕРИТОРІАЛЬНІ РАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РЕГІОНАЛЬНОГО АВТОНОМІЗМУ І СЕПАРАТИЗМУ

У статті розглядаються радянські більшовицькі республіки (Донецько-Криворізька, Одеська та Таврійська соціалістичні республіки), які були створені протягом 1918 року на теренах сучасної України. Феномен відділення від України деяких регіонів, розглянуто через призму інтересів лідерів більшовиків та місцевих активістів, які використали тимчасові територіальні утворення для поширення своєї влади на інші українські території.

Ключові слова: *сепаратизм, більшовицькі радянські республіки, регіоналізм, Артем, Ленін, автономізм, південний-схід України.*

Сучасні події в Україні змушують глибше дослідити події революції та Громадянську війну. Тоді, крім УНР, виникли відразу кілька конкуруючих республік, перш за все, на південному-сході нашої країни. Ці прояви

регіональної активності в державотворенні, що переплітались з тенденціями сепаратизму були ознаками молодої нації, що шукала свій державний шлях.

Питаннями пов'язаними з радянським державним будівництвом, територіальними радянськими республіками займалися дослідники: Бикова Т. [1], Варгатюк П. [2], Вікторов А. [3], Лаврів П. [4], Снегірьов В. [5]. Особливу увагу слід приділити працям В. Корнілова [6-7], який написав ряд робіт по створенню та функціонуванню Донецько-Криворізької республіки. Також привертають увагу статті В. Солдатенко [9, 10, 11], щодо територіальних радянських республік.

Серед завдань дослідження необхідно виокремити:

- 1) дослідження історії створення територіальних радянських республік на теренах України;
- 2) причини їх виникнення та їх роль у громадянській війні;
- 3) причини ліквідації та відношення більшовицьких лідерів до республік;
- 4) цікаве питання впливу територіальних утворень на історичну пам'ять регіонів України.

Уряд Центральної Ради ніхто не обирав, крім самої Ради. Влада її в Києві спиралася на кілька військових частин, які перейшли на бік нових володарів, або сформованих на швидку руку, як гайдамаки Симона Петлюри. За межами Києва цей «уряд», що виник, немов би з нічого, майже ніякого впливу не мав. Кожен ініціативний громадянин вирішив, що настав його час, і кинувся тягнути «суверенітету», скільки зміг.

Види на Україну мала на той момент молода радянська Росія, яка впливала на українських більшовиків. Почався процес встановлення радянської влади і в Україні.

11-12 (24-25) грудня в Харкові відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну **Республікою Рад** (первісне найменування - Українська Народна Республіка Рад робітничих, селянських, солдатських і козацьких депутатів). Встановлено

федеративні зв'язки Радянської України з Радянською Росією, обрав більшовицький Тимчасовий Центральний Виконавчий Комітет Рад України, який, у свою чергу, взяв на себе всю повноту влади в Україні і затвердив склад свого виконавчого органу – Народного секретаріату, який став першим урядом Радянської України.

Але майже одночасно у грудні 1917 – лютому 1918 рр. на території України також були проголошені:

- **Донецько-Криворізька Радянська Республіка**, радянська республікана території Донецько-Криворізького басейну (лютий-березень 1918 року). Сучасна Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Запорізька області, а також частково Харківська, Сумська, Херсонська, Миколаївська і російська Ростовська [11 с. ; 348];

- **Одеська Радянська Республіка (ВСР)** (18 (31) січня - 13 березня 1918) – територія частини сучасної Одеської, Миколаївської та Херсонської області.;

- **Таврійська Радянська Соціалістична Республіка** - 19 березня 1918 року – територія Криму [1, с. 56].

Місцеві Ради неоднозначно оцінили створення республік. Наприклад, у Донецько-Криворізької Радянської Республіці Бахмутський і Юзівські Ради підтримали, в Катеринославі міська Рада була проти створення республіки, а районна – за.

Але парадокс у тому, що за два місяці до проголошення Донецько-Криворізької Радянської Республіки 11-12 (24-25) грудня 1917 року в Харкові відбувся Перший альтернативний Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, який проголосив Україну радянською республікою (республікою Рад робітничих, селянських, солдатських і козацьких депутатів). В альтернативному з'їзді брали участь 127 делегатів, які залишили Київський з'їзд Рад, і 73 делегати III Надзвичайного з'їзду Донецько-Криворізького басейну, що проходив у Харкові. 19 грудня 1917 р. (1 січня 1918)

року Рада народних комісарів РРФСР визнав Народний секретаріат УНРР єдиним законним урядом України.

Більшість радянських істориків стверджували, що проголошення самостійних республік суперечило вказівками Леніна і ЦК російської партії більшовиків неохайно поставився до виділення Донбасу і Криворіжжя в окрему республіку. У телеграмах, адресованих представникам Ради Народних Комісарів в Україні, Ленін вимагав «суворого дотримання суверенітету Радянської України, неутручання в діяльність ЦВК Рад України, тактовності в національному питанні, турботи про зміцнення співробітництва Української і Російської Радянських республік». [9] Такої ж думки дотримувався й голова ВЦВК Я. Свердлов. 17 лютого він, відповідаючи на телеграму Артема (Ф. Сергєєва), у якій повідомлялося про створення Донецько-Криворізької республіки і про виділення її зі складу Радянської України, направив йому телеграму: «Виділення вважаємо шкідливим».

Дослідник Володимир Корнілов, однак, посилаючись на мемуари свідків і учасників тих подій, стверджує, що Ленін і значна частина ЦК РСДРП(б) були заздалегідь поінформовані про наміри місцевих більшовиків (в першу чергу Артема (Ф. Сергєєва) і не мали принципових заперечень проти проголошення республік, на відміну від В. Сталіна, який відповідав в ЦК за національне питання. Як би то не було, керівництво Радянської Росії де-факто визнало Донецьку республіку і інші республіки, підтримували офіційну переписку з їх органами. [7, с. 56]

На пленумі ЦК РКП (б) 15 березня 1918 року, який проходить на тлі розгортання окупації території України австро-німецькими військами, у присутності Леніна і представників Радянської України Артема, Затонського і Шахрая було докладно розглянуто становище в Україні, взаємовідносини між Народним секретаріатом УНРР і Раднаркомом Донецько-Криворізької республіки. Постанова Пленуму також свідчить про негативне ставлення ЦК до відокремлення Донецько-Криворізької

республіки. Пленум рішуче заявив, що Донбас є частиною України, і зобов'язав усіх партійних працівників України, в тому числі Донецького і Криворізького басейнів:

а) взяти участь в Катеринославі у II Всеукраїнському з'їзді Рад,

б) створити на цьому з'їзді єдиний уряд для всієї України,

в) всім партійним працівникам України спільно працювати над створенням єдиного фронту оборони проти наступу австро-німецьких окупантів. Представником ЦК РКП (б) в Україні був затверджений Орджонікідзе.

Одна з причин створення республік була в тому, що ще в 4 (17) серпня 1917 року Комісія Тимчасового уряду направила Генеральному секретаріату (уряду) Центральної Ради «Тимчасову інструкцію», згідно з якою правочинність Генерального секретаріату поширювався лише на 5 із 9 заявлених губерній - Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, та й то за винятком декількох повітів. У квітні 1918 року, коли до Харкова підступали німецькі війська, саме на цей документ посилався Артем, обґрунтовуючи правомірність кордонів між Донецькою республікою і УНР, уряд якої запросив окупаційні війська.

Однак, це не спрацювало і вже Ленін в листі Р. Орджонікідзе від 14 березня 1918 р. він дав розгорнуті вказівки на цей рахунок: «Т-щ Серго! очень прошу вас обратить серьезное внимание на Крым и Донецкий бассейн в смысле создания единого боевого фронта против нашествия с Запада. Убедите крымских товарищей, что ход вещей навязывает им оборону, и они должны обороняться, независимо от ратификации мирного договора.. Что касается Донецкой республики, передайте товарищам Васильченко, Жакову и другим, что как бы они ни ухитрились выделить из Украины свою область, она, судя по гео-графии Винниченко, все равно будет включена в Украину, и нем-цы будут ее завоевывать... Втолкуйте все это, тов. Серго, крымско-

донецким товарищам и добейтесь единого фронта обороны» [12, с. 42].

Отже, 17-19 квітня 1918 р. на Другому з'їзді Рад всі радянські республіки об'єдналися в Українську Радянську Республіку зі столицею в Харкові і революційним урядом - Народним секретаріатом. Українська Радянська Республіка входила до складу Російської Радянської Республіки, що проголошувалася як федерація Радянських національних республік. Проте вже до квітня 1918 року під тиском австро-німецьких окупаційних військ, що увійшли в Україну за угодою з Центральною радою, українські радянські війська були змушені залишити територію України, і Українська Радянська Республіка фактично припинила існування. А разом з ними і уряди всіх радянських республік [11, с. 149].

3 січня 1919 року 2-а Українська радянська дивізія зайняла Харків. Незабаром після цього сюди переїхало Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. 3 6 січня 1919 року Радянська Україна стала іменуватися Українською Соціалістичною Радянською Республікою. Українська Соціалістична Радянська Республіка була проголошена як самостійна республіка 10 березня 1919 року на III Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбувся у Харкові; тоді ж була прийнята перша Конституція УРСР.

17 лютого 1919 року за пропозицією Леніна було прийнято постанову Ради Оборони РРФСР про ліквідацію Донецько-Криворізької радянської республіки («Кривдонбасу») та інших тимчасових радянських утворень.

Незважаючи на це, деякі партійні і радянські працівники Донбасу намагалися її відродити, про що повідомляли в ЦК РКП (б) уповноважені, які виїжджали в Україну. Сепаратистські тенденції відобразилися і в прагненні створити особливу донецьку військову єдність - Військово-революційний комітет Донецького басейну наполягав на наданні йому права організувати Реввійськрада групи військ Кожевнікова, що діяла в Донбасі, щоб таким чином мати і свою, донецьку групу

військ. Керівник уряду Радянської України Раковський висунув проект створення окремого командування військ, що діяли в Донбасі і входили до складу Південного фронту. На посаду командувача він пропонував Ворошилова, а членом Реввійськради Межлаука (обидва діячі колишньої Донецько-Криворізької республіки) і одного представника від Південного фронту. І Реввійськрада Республіки і ЦК РКП (б), і Ленін негативно поставилися до пропозицій про створення донецького єдності.

У телеграмі Леніна 1 червня 1919 р. на ім'я Межлаука і Ворошилова повідомлялося, що Політбюро ЦК, цілком погоджуючись з Реввоєрадою республіки, «рішуче відкидає план українців об'єднувати 2-гу, 8-му і 13-ту армії, створювати особливу донецьку єдність. Ми вимагаємо, щоб Ворошилов і Межлаук виконували свою безпосередню завдання - створити міцну українську армію». [12, с. 340]

Так закінчилася історія з створенням радянських республік на теренах України. Закономірності поширення більшовицької радянської влади в Україні дозволяють виділити декілька фундаментальних особливостей:

- 1) орієнтація на більшовицьку Росію мала популярність на південному-сході;
- 2) пов'язано це з особливостями промислового розвитку, кооперація з промисловими районами Росія, забезпечуючи популярність соціал-демократів;
- 3) національний склад південного-сходу України, де значну частку складали росіяни.

Більшовики, використавши республіки у слушний час на південному-сході країни як плацдарм для поширення радянської влади на всю територію України, згодом ліквідували новостворені республіки, які виконали своє безпосереднє завдання – включення більшості української території до більшовицького радянського простору. Але досвід регіонального сепаратизму залишився, і незважаючи на нетривале існування – впливає і на нинішню політичну ситуацію.

Джерела та література:

1. Бикова Т. Організація кримської соціалістичної радянської республіки У 1919 р. / Т. Бикова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. - №13. - С. 159
2. Варгатюк П.Л. У борні гартована: В.І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини / П.Л. Варгатюк. - Дніпропетровськ: Промінь, 1990. - 247 с.
3. Вікторов А.М. Утворення Радянської Соціалістичної республіки Тавриди та її діяльність (1918 р.) / А.М. Вікторов // Проблеми правознавства. - 1973. - Вип. 24. - С 122 - 132.
4. Лаврів П.. Історія Південно-Східної України / П.І. Лаврів. - К. : Спілка, 1996. - 208 с.
5. Снегірьов В.В. Українська державність у проекції громадянської війни / В.В. Снегірьов, Є.Ю. Гаврюшенко // «Вісник Східноукраїнського державного університету», 1998. — № 2. — С. 35-41.
6. Корнилов В.В. 15 мифов и правда о Донецко-Криворожской Советской Республике / В.В. Корнилов. // Еженедельник «2000», 25.02.-3.03.2011. — № 8(547).
7. Корнилов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта / В. Корнилов. - Х.: Фолио, 2011. - 604 с.
8. Солдатенко В. Донецко-Криворожская республика — иллюзии и практика национального нигилизма / В. Солдатенков // «Зеркало недели», 04 декабря 2004. — № 49.
9. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки: у 4 т. / В.Ф. Солдатенко. - К. : Світогляд, 2009. - Т. 2: Рік 1918. - 411 с.
10. Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине : (1917-1920 гг.) / В.Ф. Солдатенко; Нац. акад. наук Украины, Ин-т политических и этнонац. исслед. им. И. Ф. Кураса, Украинский ин-т нац. памяти. - М.: Новый хронограф, 2012. - 635 с.
12. Гражданская война на Украине. 1918-1920: Сборник документов и материалов : В 3 т., 4 кн. / Отв. ред. проф. С. М. Короливский. Т. 1, кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической дирекции / Под ред. [и с введ., с. IX-XXXVI] проф. И. К. Рыбалки. - К.: Наукова думка 1967. - XXXVI, 875 с.
13. Удод О.А. Історіографія Донецько-Криворізької радянської республіки / О.А. Удод // Регіональна історія України : зб. наук. ст. - К.: Ін-т історії НАН України, 2007. - Вип. 1. - С. 221-228.

УДК 94

Щадей М.М.,
науковий керівник –
к.і.н., доцент Н.М.Кузовова

**«ВЕСНА НАРОДІВ» 1848-1849 РР. ТА УКРАЇНСЬКЕ
НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ**

Стаття присвячена впливу Європейських революцій 1848-1849 або «Весни народів» на витоки та розвиток українського національного відродження другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: *«Весна народів», революція, український національний рух, «Руська трійця», Австро-Угорська імперія, Російська імперія.*

Європейські революції 1848-1849 рр. («Весна народів») – загальне найменування революційних рухів, що вилилося в формі непокори владі, збройних повстаннях, декларування нової державності в європейських країнах у середині ХІХ століття. Вони охопили Францію, Німеччину, Австрійську імперію та італійські держави. Ще ніколи в Європі не набували такого розмаху народні виступи, подібні піднесення національно-визвольної боротьби поневолених народів.

Осмислення феномену «Весни народів» 1848-1849 рр. в українській історичній та суспільній думці триває близько півтора століття. Протягом цього часу нагромаджено велику кількість літератури, що відображає сутність цього явища.

В історичній літературі, яка відноситься до різних періодів, виникло твердження, що проблематика революцій 1848-1849 рр. розглядається і активно береться до уваги на всіх етапах розвитку українського руху. Йдеться про проблеми етнонаціональної ідентичності та соборності українського народу, його залучення до

європейських цінностей тощо. Один з найбагатших періодів дослідження «Весни народів» припадає на кінець XIX – початок XX ст., коли вона стала предметом наукових зацікавлень істориків-інтелектуалів, більшість з яких захоплювались ідеями романтизму.

І.Франко доклав багато зусиль для вивчення революційних рухів у Європі та Галичині. Він присвятив цьому близько двох десятків спеціальних праць. Саме вони сприяли утвердженню в науковій історії поняття «Весна народів».

Загальний обсяг історіографічних джерел з історії «Весни народів» відображають бібліографічні видання (І.Левицький, П.Магочий, Ю.Никифорчук, Н.Пашаєва, Ф.Стеблій та ін.), де вони представлені у систематизованому вигляді.

З часів М.Грушевського серед істориків не припиняються дискусії щодо визначення суті та змісту українського відродження XIX ст. Сучасні дослідники показали місце і роль цього феномену в українській історіографії кінця XIX ст. – 30-х років XX ст., а також у радянських, діаспорних і новочасних студіях. Простежується тенденція вивчення сукупності проблем національного відродження XIX ст. з різних методологічних позицій: класичної (здебільшого позитивістської) української історіографії, представленої М.Грушевським, Д.Багалієм, Д.Дорошенком, І.Крип'якевичем, та західної історико-соціологічної течії (П.Магочий, О.Пріцак, І-П.Химка, Д.Решетар та ін.). Між ними фактично немає принципових суперечностей, однак існують розбіжності у визначенні етапності цього процесу й оцінках окремих його аспектів. Зрештою дедалі посилюється тенденція до врахування та поєднання теоретико-методологічних напрацювань класичної української та західної соціологічних традицій (І.Лисяк-Рудницький, Я.Грицак, Ф.Стеблій та ін.).

Свої оригінальні погляди на цю проблему висловлюють Я.Дашкевич, Я.Ісаєвич, О.Реєнт, О. Стеблій та інші історики.

Низку важливих методологічних зауважень з даної проблеми зробив Я.Ісаєвич, який, до того ж, відзначив існуючу розбіжність у поглядах істориків на періодизацію українського відродження: одні датують цей процес другою половиною XVIII – 40-ми роками XIX ст., інші вважають, що справжнє відродження розпочинається лише з середини XIX ст. Говорячи про його поступальність, учений указав, що кожен етап національно-культурного руху характеризується специфікою соціальної бази та ідеологічної спрямованості.

Д.Дорошенко національне пробудження українців Галичини показував у контексті (як окреме відгалуження) процесів національного відродження на українських землях у складі Російської імперії. Таким чином, йому приділено відносно небагато уваги, тож, попри відзначення головних подій революційного 1848/1849 рр., його загальне історичне значення, по суті, залишилося нез'ясованим.

Глибокий оригінальний погляд на цю проблему виклав І.Франко у класичній праці "Ukraina irredenta" (1895 р.). Формулюючи низку концептуальних положень з історії Галичини австрійського періоду, одним із головних переломних моментів розвитку краю він вважав 1848 р. Каменяр доводив, що історики переоцінюють «політичне значення» факту переходу Галичини до складу Австрії, щоб «допекти полякам», бо впродовж першого півстоліття вона не поліпшила політичного, освітнього, соціального та економічного становища українського народу, не дала йому жодної «свободи, якої він не мав би і за часів Польщі», не дозволила йому зробити жодного «кроку вперед в цивілізації та піднятися до розуміння власних інтересів». При цьому підкреслювалося, що галицько-українське відродження стало можливим завдяки впливу «оживлюючих ідей» з України, хоча й її національні здобутки не були використані повною мірою: через австрійську бюрократію галичани не знали ідей Кирило-Мефодіївського братства та поезії Т.Шевченка.

З позицій класичної української історіографії до трактування процесу національного відродження та місця в ньому галицької «Весни народів» 1848 р. підходив В.Сарбей, а І.Лисяк-Рудницький, Я.Грицак, Ф.Стеблій, поряд з цим, активніше використовували і доробок західних дослідників.

Саме західноукраїнські землі стали об'єднавчим центром, з якого почалося активне національне відродження. З часу «Весни народів» 1848 р. вимога поділу Галичини на дві частини й утворення з українських земель Австрії окремої провінції розглядалася як мінімальна політична програма галицьких українців аж до розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р.

Із розвитком капіталістичних відносин і зростанням чисельності інтелігенції, під впливом антикріпосницької боротьби селянства, також передових, революційних ідей, які йшли з Західної Європи на західноукраїнських землях розгортався національно-визвольний рух [5].

У 1830-1831 рр. польський національно-визвольний рух організував перше велике повстання проти російської влади, відлуння якого прокотилося польською громадськістю Австрії.

Головною вимогою польського визвольного руху було відродження незалежної Польщі й об'єднання її розрізнених, частин. Цей рух мав загальнонаціональний характер, хоча й не всі верстви польського суспільства брали в ньому однакову участь. В умовах слабкості нового промислово-торговельного стану, котрий тільки в другій половині ХІХ ст. почав відігравати помітну роль у громадсько-політичному житті польських земель, основною рушійною силою, а водночас і керівником визвольного руху на першому його етапі (до середини ХІХ ст.) виступала патріотично налаштована частина шляхти.

У польському визвольному русі політичні вимоги були тісно пов'язані з вимогами соціальними. Ідеологи його правого крила на перше місце ставили відродження Польської держави і проблему її кордонів, відсуваючи

соціальні перетворення на другий план, їхня соціальна програма не йшла далі вимог відновлення Конституції 3 травня 1791 р. Ідеологів лівого крила також турбувала проблема незалежності Польської держави, проте головне завдання руху вони вбачали в боротьбі за демократизацію суспільних відносин. Строкатість складу учасників польського визвольного руху, а також переплетення політичних і соціальних вимог дають підстави стверджувати, що хоча перший етап цього руху традиційно вважається шляхетським за своїм характером, однак не варто применшувати роль, яку відіграли в ньому всі інші соціальні верстви суспільства, як патріоти, так і демократи [4].

Центром польського національно-визвольного руху після Віденського конгресу стало Королівство Польське. Після нетривалого періоду здійснення відносно ліберального курсу щодо Польщі Петербург починає відходити від нього. Усупереч конституції на Королівство поступово поширювались самодержавно-кріпосницькі порядки імперії, що зумовило появу конспіративних патріотичних організацій. Окремі з них мали тільки просвітницький характер, тоді як учасники інших передбачали необхідність збройної боротьби для досягнення національного й соціального визволення.

Найвпливовішою організацією було Патріотичне товариство. Його ідеї, а також діяльність деяких його учасників підготували ґрунт для національно-визвольного повстання 1830-1831 рр. Ініціативу підготовки повстання взяла на себе нова таємна організація, заснована поручником П. Бисоцьким наприкінці 1828 р. в школі підхорунжих піхоти, розташованій неподалік від Варшави. Керівники організації встановили контакт з іншими польськими таємними товариствами [3].

Початок повстання прискорило повідомлення про те, що імператор Микола I вирішив направити польські війська на придушення французької і бельгійської революцій 1830 р. увечері 29 листопада 1830 р. Звідси й назва повстання — Листопадове. Листопадове повстання

тривало десять місяців. Протягом восьми з них — з кінця січня до початку жовтня 1831 р. — поляки відчували себе вільним народом, хоча жодна з європейських країн не визнала незалежності Польської держави. Верховна влада під час повстання належала сейму, який призначав уряд і головнокомандувача, ухвалював рішення з питань бюджету і податків. Незважаючи на те, що повстання 1830-1831 рр. нічого не змінило у внутрішньому становищі польського народу, воно стало важливим етапом боротьби поляків за національну незалежність. Повстання мало велике міжнародне значення, оскільки підірвало лад, запроваджений Віденським конгресом, сприяло розвиткові національно-визвольного й демократичного руху в багатьох країнах Європи [2].

Така польська політика викликала в галицьких українців не тільки застереження, але і недовір'я. Головною причиною поступової втрати пропольських симпатій серед політично активного українського громадянства було розчарування в ідеології та практичній політиці польського національного руху. Як приклад може слугувати такий факт: у Львівській греко-католицькій духовній семінарії в 1833-1834 рр. було створено таємну організацію для боротьби за незалежну польську державу. Коли 1838 р. українські члени цієї підпільної польської організації домагалися, щоб у декларації було згадано, що вона є від імені «польського і руського народу», то це домагання було з польського боку з погордою відкинене [5].

Одночасно з польським розвивався й український національний рух. Специфіка національного відродження в західноукраїнських землях полягала в тому, що основним носієм української національної ідеї було духовенство.

Церкві належала провідна роль у піднесенні національної свідомості населення Західної України. Як зазначав історик Ярослав Грицак, греко-католицьке духовенство з одного боку, не асимілювалося і зберегло

свою етнічну окремість, а з іншого являло собою єдину еліту руського суспільства.

Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, який називали «Атенами над Сяном». 1816 р. з ініціативи священика Івана Могилицького тут виникла перша в Галичині просвітницька організація «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення листами освіти і культури серед вірних», навколо якої гуртувалося патріотично налаштоване греко-католицьке духовенство. Її члени ставили за мету писати й поширювати серед селян релігійні тексти українською мовою[6].

На початку 1830-х рр. на арену національного життя виступає нове покоління інтелігенції, студентів Львівського університету, вихованців Львівської греко-католицької семінарії — гурток на чолі з Маркіяном Шашкевичем (1811-1843 рр.), Яковом Головацьким (1814-1888 рр.) та Іваном Вагилевичем (1811-1866 рр.).

За те, що засновники гуртка розмовляли в університеті й семінарії українською («руською») мовою, він був прозваний реакційними студентами «Руською трійцею» .

На відміну від старшого покоління, котре було тісно пов'язане з церковними традиціями і старослов'янською церковною мовою, молоді «будителі» прагнули впровадити в тогочасну літературу народну мову. Зокрема, Маркіян Шашкевич писав: «Я пробував свої сили в українській мові як своїй рідній, що різниться від великоруської і церковної мови, і думав закласти під її розвиток, щоб зарадити недостачі української літератури».

Поява «Руської трійці» до певної міри була спричинена утворенням у Галичині мережі таємних польських організацій, які після поразки повстання 1830–1831 рр. готували ґрунт для нового національного виступу.

Діячі «Руської трійці» надавали великого значення дослідженню, популяризації, науковому та художньому відтворенню історичного минулого. Діяльність «Руської

Трійці» в Галичині мала величезне прогресивне значення. Все, що вони пропонували, було новим і незвичним. Їхня історична концепція, орієнтація на фольклор, використання у творах народної мови, обстоювання народності в мистецтві – все це відкривало перспективу для розвитку прогресивної науково-літературної діяльності на західноукраїнських землях [3].

Отже, національне відродження — це процес пробудження та формування свідомості народу, який проявляється у розвитку духовної культури, прагненні відтворити власне історичне минуле, захисті мови і врешті-решт виникненні і розвитку руху за відновлення своєї державності. Воно ґрунтується на ідеї національної ідентичності [1].

Одним з основних проявів національного відродження українців стало формування національної свідомості, яка проявлялася в осягненні своєї самодостатності, окремішності, героїчного минулого українського народу і прагненні визволення з-під гніту інших народів. Національна свідомість українців у тяжкі часи жила думами, легендами, переказами, піснями. То була жива нитка, що пов'язувала українців ХІХ ст. з їхніми предками - козаками і селянами, надихала кращих синів і дочок народу на боротьбу за національне визволення [3].

У процесі зростання національної свідомості вирішальну роль відігравало відтворення національної історії, адже без знання свого історичного минулого народ не може мати і свого майбутнього. Вивчення минулого посилювалося ще й тим, щоб спростувати твердження ряду російських істориків (В. Татищева, М. Карамзіна, М. Ломоносова) щодо заперечення існування української нації і що Малоросія — споконвічна російська земля, яка не має ні власної історії, ні мови, ні культури. Ці завдання виконувала національна історіографія науковим дослідженням історичного минулого. Багато чинників були початком піднесення духу відродження для українського народу: як вплив з Європи, розгортання

«Весни народів», так і внутрішні фактори. Духовенство також відіграло неабияку роль у піднесенні національної свідомості українців. Віросповідання слугувало надійним і простим способом само ідентичності руського населення [5].

Джерела та література:

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття / Я.Грицак. – К.: Генеза. 1996. – 360 с.
2. Дашкевич Я. «Весна народів» 1848 року та її передісторія в Україні / Я.Дашкевич // Вісник Львівської комерційної Академії: Серія гуманітарних наук. – Вип.3. – Львів, 2000. – С.5-13
3. Ісаєвич Я. Українське національно-культурне відродження в XIX ст.: передумови, контекст, значення/ Я.Ісаєвич // Шашкевічіана. Зб. наук. праць. – Львів, 2004. – Вип. 5-6. – С.15-21
4. István Kovács, Polacy w węgierskiej Wiośnie Ludów 1848-1849 : „Byliśmy Wami do końca”, Warszawa 1999 r.
5. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П.Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
6. Райківський І. Українське національне відродження кінця XVIII – початку ХХст. в європейському контексті: витоки, зміст, періодизація І.Райківський // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 1999. – Ч. 3. – С. 4-22.
7. Турій О. "Українська ідея" в Галичині 1848-1849 рр.: проблема національної та державної самостійності / О.Турій // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. 2. – Львів, 1999. – С. 418-433